

॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मस्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

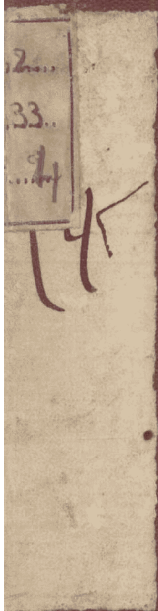
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249

Websiet : www.kobatirth.org

Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७
(079) 26582355

Çatanava's Phitsûtra.

Abhandlungen
der
Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

IV. Band.

Nº 2.

॥ फिहसूत्राणि ॥

Çântanava's Phitsûtra.

Mit

verschiedenen indischen Commentaren,

Einleitung, Uebersetzung und Anmerkungen

herausgegeben

von

Franz Kielhorn.

Leipzig 1866

in Commission bei F. A. Brockhaus.

Vorbericht.

Die *Phīṣūtra* mit *Bhaṭṭojidīkshita's* *Commentare* erschienen zuerst gedruckt in der Calcuttaer Ausgabe der *Siddhāntakaumudī* und wurden aus ihr wieder abgedruckt von Dr. Böhlingk in den *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, Sciences politiques etc., VI Série, T. VII.* Eine Vergleichung dieses Abschnittes der gedruckten *Siddhāntakaumudī* mit den Mss. der *Siddh. kau.* 1331, 2326 und 2332 der India Office Library zu London zeigt, dass er ebenso wie der Abschnitt über die *Upādi Sūtra* nicht wenige Fehler enthält, und ich glaube nach jenen Mss. und durch Nachweisung der vedischen Citate einen bessern Text gegeben zu haben; nicht einmal der Name des Verfassers der *Phīṣūtra* war in der Calcuttaer Ausgabe richtig gegeben. *Bhaṭṭojidīkshita* macht zu dem dürftigen *Commentare*, den er in der *Siddh. kau.* zu den *Phīṣūtra* gegeben hat, in der *Praḍhamanoramā* nur wenige Bemerkungen; er leitet den Abschnitt über die *Phīṣūtra* daselbst (*Bodleian Library, Cod. Wilson 156, Fol. 106. a.*) so ein: *uttaro granthaḥ* (d. h. eben die nun folgenden *Phīṣūtra*) *spasṭārthaḥ* | i. ā. Alles, was die *Praḍhamanoramā* giebt, habe ich in den Noten zu II, 4; 7; 19; IV, 13; 17; mitgetheilt. Bei der Dürftigkeit der *Commentare* *Bhaṭṭoji's* hielt ich es für nothwendig, aus dem *Laghuḥabdenduḥkharā* (लघुशब्ददुःखर) des *Nāgojibhaṭṭa* nach *Codd. Wilson 197, 284, 195* der *Bodleian Library* (*Aufrecht, Catalogus 364—366*), auch den *Commentar* zu *Bhaṭṭoji's* *Commentare* mitzutheilen. *Nāgojibhaṭṭa* bestätigt oft Lesart und Erklärung der *Phīṣūtravṛtti*, führt aber auch Lesarten und Erklärungen an, die sich weder bei *Bhaṭṭoji* noch in der *Phīṣūtravṛtti* vorfinden. Letzteres Werkchen, das ich gleichfalls mittheile (फिषु वृत्ति), ist zugleich mit der öfters citirten *Svaramañjarī* des *Nṛsiṅha* in *Cod. 98* der *India Office Library* zu London enthalten und trägt die Unter-
Abhandl. d. DMG. IV, 2.

II

Vorbericht.

schrift: *saṃvat 1577 samaye bhādra va di 10 vudhe | likhitaṃ daṣara-
theṇa (!) || śubham astu ||* und dann *nṛisinhadevīyapustakam codhitam ||
gr̥n̥r̥isinh̥a*; wie ich bemerkt habe, ist der Text von zweiter Hand
männigfach verändert worden. Die *Phīṣūtravṛitti* ist werthvoll,
leider ist aber dies einzige mir bekannte Ms. oft sehr undeutlich
geschrieben und corrupt; sie ist benutzt von dem Verfasser des
Svaraprakāṣa (Cod. Chambers 500^c zu Berlin). Die Mittheilung
des Abschnittes über die *Phīṣūtra* aus dem *Svaraprakāṣa*, den ich
bisweilen erwähnt habe, verdanke ich der Güte meines hochver-
ehrten Lehrers, des Herrn Professor Weber in Berlin. — Meine
Citate aus dem *Mahābhāṣya* sind dem Oxforder Ms. dieses Werkes
entnommen, Citate aus *Durga's* Commentare zu *Yāska's* *Nirukta*
den Codd. 357 und 358 der India Office Library; alle Citate aus
Haradatta's *Padamañjarī*, dem Commentare zur *Kācīkā Vṛitti* (Ind.
Off. Libr. 477—480) hat Herr Professor Goldstücker in London,
dem ich dafür nochmals meinen herzlichsten Dank abstatte, für mich
nachgesehen.

Die Schwierigkeiten, welche manche Regeln darbieten, scheinen
mir nicht gering, und ich bin nicht im Stande gewesen, überall
eine genügende Erklärung zu geben; mein Hauptbestreben war es,
die Bemerkungen der Indischen Gelehrten über die *Phīṣūtra* so
vollständig als möglich zusammenzustellen, und ich hoffe in dieser
Hinsicht keine mir zugänglichen Quellen unbenutzt gelassen zu
haben.

Schliesslich kann ich es nicht unterlassen, den Herren Pro-
fessoren M. Müller, Stenzler und Weber für die vielfache Beleh-
rung und Anregung, die sie mir bei meinen Studien haben zu Theil
werden lassen, meinen wärmsten Dank auszusprechen.

Oxford im Januar 1864.

Franz Kielhorn.

॥ अथ फिदसूत्राणि ॥

फिषो ऽ न उदात्तः ॥ १ ॥

- सि० कौ० ॥ प्रातिपदिकं फिद् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥
 ल० श० ॥ फिडिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उच्चैः वृत्त इति ।
 नन्वचोदि चेर्द्वैसिः । उ० ५. १२. । व्रश्चैः सः कित् । उ० ३. ६६ ।
 इति व्युत्पादनात्मन्यस्वरैणैवान्तोदात्तत्वसिद्धिरिति चेत् ।
 न । अव्युत्पत्तिपक्षे आवश्यकत्वात् ॥
 फि० वृ० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ फिषो ऽ न उदात्तः ॥ फिडन्तोदात्तो भ-
 वति । किं चेदं फिडिति । फिडिति प्रातिपदिकप्रदर्शनार्थम् ।
 शान्तनवाचार्यः फिडिति प्रातिपदिकसंज्ञां कृतवान् । अर्थ-
 वदधातुरप्रत्ययः फिद् । कृतञ्जितसमासाश्चेति । डित्यः डवि-
 त्यः ताम्रः आस्रः कर्ता हर्ता औपगवः कापटवः राजपुरुषः
 ब्राह्मणकम्बलः । स्वरविधाने ऽ न्त उदात्त इति प्रक्रान्तम् ॥

पाटलापालङ्कास्त्रासागरार्थानाम् ॥ २ ॥

- सि० कौ० ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला फलेरुहा सुरूपा पाक-
 लेति पर्यायाः । लघावन्ते । २. १९. । इति प्राप्ते । अपालङ्क-
 व्याधिघात आरेवत आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः ।
 माता । उन्वन्तानाम् । २. ९. । इत्याद्युदात्ते प्राप्ते । सागरः
 समुद्रः ॥
 ल० श० ॥ पाटलापालङ्कावौषधिविशेषस्य वाचकौ । लघावन्त इति
 प्राप्त इति । पूर्वापरान्वयीदम् । इदमुपलक्षणं क्वचिद्वस्त्वा-
 न्तस्त्रेत्यादीनामपि दुर्वारत्वादित्याहुः । सागर इत्यादि ।
 अत्रापि लघावन्त इति प्राप्तमिति ॥
 फि० वृ० ॥ पाटला अपालङ्क अम्बा सागर इत्येवमर्थानां शब्दानामन्त

२

॥ फिट्सूत्राणि ॥

[१, २. ३. ४. ५.]

उदात्तो भवति । पाटला पालका फलेरुहा सुरूपा । अपाल-
ङ्कार्थानामपि । अपालङ्कः अवघातकः । अम्बार्थानामपि ।
अम्बा अक्का अक्का । सागरार्थानामपि । सागरः समुद्रः
उदधिः ॥

गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ ३ ॥

सि० कौ० ॥ गेहम् । नञ्विषयस्य । २. ३. । इति प्राप्ति । अस्त्रियां किम् ।
शाला । आबुदात्तो ऽ यम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥

ल० श० ॥ आबुदात्तो ऽ यमिति । नन्वेनान्तोदात्तत्वाभावे ऽ पि
नियमत आबुदात्तत्वं केन स्याद्विधायकाभावात् । अतो
नियम इति वक्तुं युक्तमित्यत आह । इहैवेति । एषां सूत्रा-
णामाद्यसूत्रवाधकवाधनार्थत्वाद्स्त्रियामित्येतदभावे स्त्रि-
यामप्यनेन वाधकं वाध्यत । वाधकं चानेनैवानुमीयते । तच्च
मथ्योदत्तत्वस्यात्रासंभवात्सर्वानुदात्तविधायकस्य च फिट-
सूत्रेष्वदर्शनादाबुदात्तविधायकमेवेति भावः । स्त्रीविषय ।
२. २०. । इत्याबुदात्तत्वमित्यन्ये ॥

फि० वृ० ॥ गेहार्थानां शब्दानामन्त उदात्तो भवत्यस्त्रियाम् । गेहं हर्म्यं
हलाहलम् । गेहार्थानामिति किम् । कुण्डं वाह्यम् । अस्त्रि-
यामिति किम् । शाला ॥

गुदस्य च ॥ ४ ॥

सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् ।
आन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यः । ऋ० वे० १०. १६३. ३. । स्वाङ्गशिष्टाम-
दन्तानाम् । २. ६. । इत्यन्तरङ्गमाबुदात्तत्वम् । ततश्चापि ॥

ल० श० ॥ गुदमिति । नञ्विषयस्य । २. ३. । इति स्वाङ्गशिष्टाम् । २. ६. ।
इति वा प्राप्ति । ननु गुदाशब्दस्यादन्तत्वाभावात्कथं स्वाङ्गे-
त्यस्य प्राप्तिः । अत आह । अन्तरङ्गमिति ॥

फि० वृ० ॥ गुदस्यास्त्रियामन्त उदात्तो भवति । अगेहार्थ आरम्भः ।
गुदम् । अस्त्रियामिति किम् । या च ते गुदा । आन्तेभ्यस्ते
गुदाभ्यः । ऋ० वे० १०. १६३. ३. ॥

ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ ५ ॥

सि० कौ० ॥ धकारयकारपूर्वो यो ऽ न्यो ऽ च स उदात्तः । अन्तर्धा ।

१, ५. ६.]

॥ फिट्सूत्राणि ॥

३

स्त्रीविषयवर्ण । २. २०. । इति प्राप्ते । क्वाया माया जाया ।
यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् । ३. १३. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति
किम् । बाह्यम् । यत्रन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । पा०. ६. १. १९७ ।
विषयग्रहणं किम् । इभ्या चत्रिया । यतो ऽ नावः । पा० ६.
१. २१३ । इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । चत्रियशब्दस्तु यान्तस्या-
न्त्यात्पूर्वम् । ३. १३ । इति मध्योदात्तः ॥

ल० श० ॥ स्त्रीविषयवर्णेति । स्त्रीविषयवर्णाच्चपूर्वाणामित्यनेनेत्यर्थः ।
स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति केषांचित्पाठो लघावन्ते । २. १९. ।
इत्येवात्र परत्वात् । अस्य तु वृद्धिरित्युदाहरणमित्यन्ये । इभ्ये
दण्डादित्वाद्यत् । यान्तस्यान्त्यादिति । इदमुपलक्षणं चत्राह्वः ।
पा० ४. १. १३८ । इति प्रत्ययस्वरेणापि । नन्वस्युत्पन्नेष्वेव
फिट्सूत्रप्रवृत्तेरिभ्येति प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न ।
अस्मादेव स्त्रीविषयग्रहणाज्ज्ञापकाद्भ्युत्पत्तिमार्गप्राप्तस्वर-
स्यापि फिटस्वरो बाधक इति वदन्ति । ध्वनितं चेदमेति-
स्तुशास्त्रु । पा० ३. १. १०९ । इति कैयटे ॥

फि० वृ० ॥ धकारयकारपूर्वस्य स्त्रीविषयस्यान्त उदात्तो भवति । धका-
रपूर्वस्य । अच्चा मेधा गोधा । यकारपूर्वस्य खल्वापि । क्वाया
जाया । ध्यपूर्वस्येति किम् । माला । स्त्रीविषयस्येति किम् ।
बाह्यम् । विषयग्रहणं किम् । गुह्याः चत्रियाः ॥

खान्तस्याश्मादेः ॥ ६ ॥

सि० कौ० ॥ नखम् उखा सुखं दुःखम् ॥ नखस्य स्वाङ्गशिष्टम् । २. ६ ।
इत्याद्युदात्ते प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रि-
मत्वात्ख्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् । २. ८. । इत्युवर्णस्योदात्तत्वे
प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नञ्चिषयस्य । २. ३. । इति प्राप्ते । अश्मादेः
किम् । शिखा मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिष्टम् । २. ६. । इति
नञ्चिषयस्य । २. ३. । इति वाद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः
खो निङ्गस्वस्य । उ० ५. २४. । इत्युणादिषु नित्वोक्तेः । अन्तरङ्ग-
त्वादटापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टम् । २. ६. । इति वा बोध्यम् ॥

ल० श० ॥ शकारमकारादिभिन्नस्य खशब्दान्तस्यान्त उदात्त इत्यर्थः ।
शीङः खो निदितीदं दशपाद्यामुक्तम् । पञ्चपाद्यां तु शीङः
खो ह्रस्वश्चेति पठितम् । तत्राप्याह । अन्तरङ्गत्वादिति । स्वरस्य

४

॥ फिदसूत्राणि ॥

[१, ६. ७. ८.]

स्वाङ्गत्वपेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वं चिन्त्यम् । तस्मात्स्वाङ्गशिष्टाम् । २. ६. । इति सूत्रे ऽन्तग्रहणात्सर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञाकालिका-
दनन्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । एवं पूर्वच गुदाशब्दे
ऽपि बोध्यम् । अस्थ्यादिस्वाङ्गवाचकशङ्खशब्दे स्वाङ्गशिष्टाम् ।
२. ६. । इत्याद्युदात्तत्वप्राप्त्या सो ऽप्यत्र प्रत्युदाहरणम् ।
ग्रीवायां बद्धो अपिकच आसनि । ऋ० वे० ४. ४०. ४. । इ-
त्यादौ ग्रीवाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं तु च्छान्दसत्वात्त्रिर्वाह्यम् ॥
फि० वृ० ॥ खान्तस्य शब्दस्याशकारमकारादेरन्त उदात्तो भवति । सुखं
दुःखं नखम् उखा । अम्मादेरिति किम् । शिखा मुखम् ॥
हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ॥ ७ ॥

सि० कौ० ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बङ्गलो बंहिष्ठः ।
नित्त्वादाद्युदात्ते । पा० ६. १. १९७. । प्राप्ते । बंहिष्ठेरश्चैः
सुवृता रथेन । यद्वंहिष्ठं नातिविधे । ऋ० वे० ५. ६२. ९. ।
इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरो । पा० ६. २. २. । ऽत्र बाध्यत इत्याङ्गः । सप्ततिः अशी-
तिः । लघावन्ते । २. १९. । इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् ।
इहापि प्राग्वत् । अभूर्पूर्वानां प्रभृथस्यायोः । ऋ० वे० ५. ४१.
१९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो । पा० ६. २. २. । ऽत्र बाध्यत
इत्याङ्गः । याथादिसूत्रेण । पा० ६. २. १४४. । गतार्थमेतत् ॥

ख० श० ॥ आङ्गरिति । अत्रारुचिवीजं तु संपूर्वाञ्चित् । उ० ३. ७२. ।
इति सरप्रत्ययस्य चित्त्वात्सिद्धम् । पा० ६. १. १६३. । परिव-
त्सरस्तुदाहार्यं इति । अनेनैव सिद्धे तद्वार्थमित्याशय इति
तत्त्वम् । अत्र सूत्रे शत्साहचर्यान्तिशब्दः पंक्त्यादिसूचविहित
एव गृह्यते । पा० ५. १. ५९. ॥

फि० वृ० ॥ हिष्ठ । वत्सर । ति । शत् । थ । इत्येवमन्तानामन्त उदात्तो
भवति । हिष्ठान्तानाम् । बंहिष्ठः बंहिष्ठः । वत्सरान्तानाम् ।
संवत्सरः इदावत्सरः इद्वत्सरः । त्यन्तानाम् । सप्ततिः
नवतिः । शदन्तानाम् । चत्वारिंशत् पञ्चाशत् । थान्तानाम् ।
गूथं प्रोथः यूथः ॥

दक्षिणस्य साधौ ॥ ८ ॥

सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां

१, ८. ९. १०. ११.]

॥ फिटसूचाणि ॥

५

सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टाम् । २. ६. । इत्याद्युदात्तः । अर्धा-
न्तरे तु लघावन्ते । २. १९. । इति गुरुदत्तः । दक्षिणः
सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कौशः ॥

ल० श० ॥ दक्षिणस्य साधाविति । प्रवीण इत्यर्थः । वीणायां सामसु
वा दक्षिण इत्युदाहरणम् । प्रवीण इत्यर्थः ॥

फि० वृ० ॥ दक्षिणशब्दस्य साधौ प्रावीण्यार्थे ऽन्त उदात्तो भवति ।
वीणायां दक्षिणः । सामसु दक्षिणः । साधाविति किम् ।
दक्षिणो देशः ॥

स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ ९ ॥

सि० कौ० ॥ इह दक्षिणस्यावन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाङ्गः ।
आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो
भवति ॥

ल० श० ॥ स्वाङ्गेति किम् । दक्षिणो देशः । अत्र सर्वनामत्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । न च परत्वादेव तेनाद्युदात्तत्वमत्र भविष्यतीति
वाच्यमस्य प्रकरणस्य बाधकबाधनार्थत्वात् ॥

फि० वृ० ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तस्याख्यायां दक्षिणशब्दस्यादिबुदात्तो
भवति । अन्तो वा । पाणिर्दक्षिणः । कर्णौ दक्षिणः । आद्यु-
दात्तः । स्वाङ्गाख्यायामिति किम् । दक्षिणो देशः । आख्या-
ग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखमासीनस्य सव्यपाणिर्दक्षिणो भवति ॥

छन्दसि च ॥ १० ॥

सि० कौ० ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणावन्ताद्युदात्तौ ॥

फि० वृ० ॥ छन्दसि विषये दक्षिणस्यादिबुदात्तो भवति । अन्तो वा ।
दक्षिणो रथवाहनः ॥

कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ ११ ॥

सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानां तण् । २. १०. । इत्याद्युदात्ते प्राप्ते
ऽन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां ग्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव
वृषभः । ऋ० वे० १. ७९. २. । मृगाख्यायां तु । कृष्णो रात्रौ ।
वा० सं० २४. ३६. ॥

ल० श० ॥ अत्र छन्दसीति वर्तत इत्याहुः । अन्तोदात्त इत्येव । आख्येति
किम् । कृष्णो मृगः ॥

६

॥ फिटसूत्राणि ॥

[१, ११. १२. १३. १४.

फि० वृ० ॥ कन्दसीति वर्तते । कृष्णशब्दस्य कन्दसि विषये ऽन्त उदात्तो भवति मृगाख्या चेन्न भवति । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । ऋ० वे० १. ७९. २. । कन्द-
सीत्येव । कृष्णो वृषभः । अमृगाख्येति किम् । कृष्णो मृगः ।
आख्याग्रहणं किम् । कृष्णो महिषः ॥

वा नामधेयस्य ॥ १२ ॥

सि० कौ० ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्विना । ऋ० वे० ८. ७४. ३. ।
कृष्ण ऋषिः ॥

ल० श० ॥ अन्तोदात्तत्वं वा । पञ्च आद्युदात्तत्वम् ॥

फि० वृ० ॥ कृष्णस्य नामधेयस्य वान्त उदात्तो भवति । कृष्णो ना-
मायम् ॥

शुक्लगौरयोरादिः ॥ १३ ॥

सि० कौ० ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् । सरो
गौरो यथा पिव । ऋ० वे० ८. ४५. २४. । इत्यत्रान्तोदात्तद-
र्शनात् ॥

ल० श० ॥ नामधेयस्येति वर्तते । तेनानामधेययोरन्तोदात्तत्वमेव ऋ-
ज्रेन्द्र । उ० २. २८. । इत्युणादिसूत्रनिपातितान्तोदात्तत्व-
कस्य शुक्लशब्दस्य लत्वे शुक्लशब्दव्युत्पत्तेरिति बोध्यम् ॥

फि० वृ० ॥ नामधेयस्येति वर्तते । शुक्ल गौर इत्येतयोर्नामधेययोर्वादि-
रुदात्तो भवति । शुक्लो नामायम् । गौरो नामायम् । ना-
मधेयस्येत्येव । शुक्लः पटः । गौरः पुरुषः ॥

अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः ॥ १४ ॥

सि० कौ० ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् । ३. ३. । इति द्वितीयस्यो-
दात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः । वशाग्रहणं नियमा-
र्थम् । कन्दस्येति । तेन लोक आद्युदात्ततेत्याहुः ॥

ल० श० ॥ अन्त इति त्वादिग्रहणानुवृत्तिशङ्कानिवारणार्थम् । उदकस्य
कर्दमादित्वादाद्यद्वितीययोः । ३. १०. । पर्यायेण प्राप्ते ।
वकस्य प्राणिनां च कृपूर्वाणाम् । २. ७. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ।
तेन लोक इति । नियमकरणसामर्थ्यादिति भावः । वशा-
शब्दस्य वशेः पचाद्यचि टापीति तात्पर्यम् ॥

१, १४. १५. १६. १७. १८.] ॥ फिटसूत्राणि ॥

७

फि० वृ० ॥ अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दसि ॥

अङ्गुष्ठ उदक वक वशा इत्येतेषां छन्दस्यन्त उदात्तो भवति ।
अङ्गुष्ठ । अङ्गुल्याङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । उदक । तस्मादुदकमुच्यते ।
अ० वे० ३. १३. ४. । वक । वको वै दाल्भ्यः । वको ऽन्यः । वशा ।
वशा माता राजन्यस्य । अ० वे० १०. १०. १८. । वशान्या ॥

पृष्ठस्य च ॥ १५ ॥

सि० कौ० ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्यात् ॥

ल० श० ॥ मृष्टस्येति पाठान्तरम् ॥

फि० वृ० ॥ मृष्टस्य च ॥

छन्दसि मृष्टस्यान्त उदात्तो भवति । शर्वर्यो मृष्टा मया
भवन्ति ॥

वा भाषायाम् ॥ १६ ॥

सि० कौ० ॥ पृष्ठम् ॥

ल० श० ॥ वा भाषायामिति । पक्षे स्वाङ्गशिष्टाम् । २. ६. । इत्याद्युदात्त-
त्वम् । मृष्टे निष्ठा च द्रव्यजात । पा० ६. १. २०५. । इति तत् ॥

फि० वृ० ॥ भाषायां मृष्टस्य वान्त उदात्तो भवति । मृष्टः ॥

अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ १७ ॥

सि० कौ० ॥ उनर्वनन्तानाम् । २. ९. । इत्याद्युदात्तस्वापवादः ॥

फि० वृ० ॥ अर्जुनस्य तृणाख्यायाम् ॥

अर्जुनस्य तृणाख्यायामन्त उदात्तो भवति । अर्जुनानि तृ-
णानि । तृणाग्रहणं किम् । अर्जुनो वृक्षः । आख्याग्रहणं किम् ।
अर्जुनसखः ॥

अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ १८ ॥

सि० कौ० ॥ यान्तस्यान्यात्पूर्वम् । ३. १३. । इति यतो ऽनावः । पा० ६.
१. २१३. । इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

ल० श० ॥ वैश्वे त्वाद्युदात्त एव ॥

फि० वृ० ॥ अर्यस्यान्त उदात्तो भवति स्वाम्याख्या चेत् । अर्यः स्वामी ।
स्वाम्याख्या चेदिति किम् । अर्यो वैश्वः । आख्याग्रहणं
किम् । अर्य एव स्वामी । अर्य एव वैश्वः ॥

८

॥ फिट्सूत्राणि ॥

[१, १९. २०. २१.]

आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ १९ ॥

- सि० कौ० ॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिकपर्याय-
स्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यसरि । ऋ० वे० २. ४१. १२. ॥
- ल० श० ॥ अत एव ज्ञापकादिति । स्त्रीविषयवर्ण । २. २०. । इति
द्वितीयपादस्थसूत्रेणेत्यन्ये ॥
- फि० वृ० ॥ दिश आख्या दिगाख्या । सा चेन्न भवति तदाशाशब्द-
स्यान्त उदात्तो भवति । यामाशामधिकाम् । अदिगाख्या
चेदिति किम् । आशामाशां विद्योतते । आख्याग्रहणं किम् ।
आशामेति दक्षिणाम् ॥

नक्षत्राणामाद्विषयाणाम् ॥ २० ॥

- सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । अश्लेषानुराधादीनां लघावन्ते । २.
१९. । इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टनन्तत्वेनाद्यु-
दात्ते प्राप्ते । पा० ६. १. १९७. । वचनम् ॥
- ल० श० ॥ नक्षत्राणामाद्विषयाणां नित्यावन्तानामित्यर्थः । नक्षत्राणां
किम् । खड्गा । आबित्यादि किम् । अश्विनी । अविष्टेत्यादि ।
श्रवतीधनवतीशब्दाभ्यामिष्टनि विन्मतोर् । पा० ५. ३. ६५. ।
इति लुक् । विषयग्रहणं चिन्त्यमावन्तानावन्तस्य नक्षत्रस्या-
सत्त्वात् ॥
- फि० वृ० ॥ आपस्त्रीप्रत्ययो विषयो येषां तेषां नक्षत्रवाचिनामन्त
उदात्तो भवति । ज्येष्ठा अविष्ठा आर्द्रा चित्रा मघा आश्लेषा
अनुराधा । नक्षत्राणामिति किम् । उत्का तारका । आद्वि-
षयाणामिति किम् । अश्विनी फल्गुन्यः । विषयग्रहणं किम् ।
आश्लेषास्वित्वापि यथा स्यात् ॥

न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ २१ ॥

- सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य
आप्तद्विषयाणामिति व्याख्यायार्थिका बङ्गलिक्तेयत्राप्यन्तो-
दात्तो नेत्याहुः ॥
- ल० श० ॥ कवर्गपूर्वस्याद्विषयस्य नक्षत्रस्यान्त उदात्तो नेत्यर्थः । कुपूर्व-
स्येति किम् । बङ्गला । आख्येति किम् । कृत्तिकासु जाता मा-
णविका कृत्तिका । इत्यत्रापीति । अपिना कृत्तिका । आर्थि-

१, २१. २२. २३. २४.]

॥ फिट्सूत्राणि ॥

९

का बज्जलिकेति छत्तिकापर्यायौ । अत्र पक्षे छत्तिकेत्यादेः
प्रयोजनं मघा विशाखेत्यादि ॥

फि० वृ० ॥ कवर्गपूर्वो य आप्तद्विषयस्य नक्षत्रस्थान्त उदात्तो न भवति
छत्तिकाख्या चेत् । छत्तिका आर्यिका बज्जलिका । कुपूर्व-
स्येति किम् । बज्जला । छत्तिकाख्या चेदिति किम् । मघा ।
आख्याग्रहणं किम् । छत्तिकासु या जाता माणविका छ-
त्तिका ॥

घृतादीनां च ॥ २२ ॥

सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । ऋ० वे० २. ३. ११. । आछ-
तिगणोऽयम् ॥

ल० श० ॥ आछतीति । वराहमिन्द्र एमुषम् । ऋ० वे० ८. ६६. १०. ।
इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाद्वराहशब्दोऽप्यत्र बोध्यः ॥

फि० वृ० ॥ घृतादीनामन्त उदात्तो भवति । घृतं रजतं श्वेतं सप्त अष्टौ
जातरूपमिति घृतादयः ॥

ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ २३ ॥

सि० कौ० ॥ अन्त उदात्तः स्थात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह च-
तुरः । ऋ० वे० ४. ३३. ५. । वयसि किम् । ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठो
ऽल्पिष्ठः । इह नित्वादाबुदात्त एव । पा० ६. १. १९७ ॥

ल० प० ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोः । वृद्धयुवशब्दयोर्ज्यकन्यादेशौ । प्रश्नस्थाल्पश-
ब्दयोस्तावादेशौ यदा तदा प्रत्युदाहरणम् ॥

फि० वृ० ॥ ज्येष्ठ कनिष्ठ इत्येतयोर्वयस्यभिधेयेऽन्तोदात्तो भवति । ज्येष्ठः
कतरो युवयोः । कनिष्ठः कतरः । वयसीति किम् । ज्येष्ठोऽयं
गर्दभः । भारोद्धहने समर्थः । कनिष्ठोऽयम् । अशक्त इत्यर्थः ॥

विल्वतिथयोः स्वरितो वा ॥ २४ ॥

सि० कौ० ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्थात् । पक्ष उदात्तः ॥

ल० श० ॥ पक्ष उदात्त इति । उदात्ताग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥

फि० वृ० ॥ विल्वतिथयोर्वा स्वरितः

विल्व तिथ इत्येतयोर्वा स्वरितोऽन्तो भवति । विल्वः
तिथः ॥ इति फिट्सूत्रवृत्तौ प्रथमः पादः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

१०

॥ फिदसूत्राणि ॥

[२, १. २. ३. ४.]

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ १ ॥

सि० कौ० ॥ अधिकारो ऽयं शकटिशक्योर् । ४. १. । इति यावत् ॥

फि० वृ० ॥ अथेत्ययमधिकारद्योतकः । आदिरुदात्तो भवतीत्यधिक्रियते प्राक् शकटेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ॥

ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ २ ॥

सि० कौ० ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । वलिः तनुः ॥

ल० श० ॥ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । वलिरिति । वलिशब्दो ऽपि जरया अथचर्मणि तनुश्च शरीरे नित्यस्त्रीलिङ्गः । ह्रस्वेति किम् । नदी । स्त्रीति किम् । मरुः वायुः । विषयेति किम् । लघुः बह्वः ॥

फि० वृ० ॥ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्यादिरुदात्तो भवति । दितिः अदितिः वलिः वेदिः भूमिः । ह्रस्वान्तस्येति किम् । नदी वधूः दृषत् समित् । स्त्रीविषयस्येति किम् । आस्रः वायुः अग्निः विषः । विषयग्रहणं किम् । लघुः बह्वः ॥

नञ्विषयस्यानिसन्तस्य ॥ ३ ॥

सि० कौ० ॥ वने न वा यः । ऋ० वे० १०. २९. १. । इसन्तस्य तु । सर्पिः । नब् नपुंसकम् ॥

ल० श० ॥ नपो ऽनिसन्तस्येति पाठेन विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्विषयपदं लिङ्गव्यत्ययप्रत्ययलोपान्यतरेण लिङ्गान्तरोपसंक्रान्तस्य वा विषयतामात्रेणैतत्प्रवृत्त्यर्थम् । यथा मधोस्तृप्ता इवासत इत्यादौ यथा वा मध्वस्त्रिजस्ति मधुर्मासो मधोर्ज च । पा० ४. ४. १२९. । इति यतो लुग्वार्त्तिकेन । ध्वनितं चेदमी च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इति सूत्रे भाष्ये । नबिति किम् । मूर्तः । सर्पिरिति । इसिनन्तज्योतिःशब्दादौ । उ० २. १११. । तु नित्त्वादाद्युदात्तत्वमेव । पा० ६. १. १९७. ॥

फि० वृ० ॥ नबिति नपुंसकम् । इसन्तवर्जितस्य नपुंसकस्यादिरुदात्तो भवति । कुण्डं वृत्तं वनं पयः यशः सरः शिरः । अनिसन्तस्येति किम् । सर्पिः हविः बर्हिः । नञ्विषयस्येति किम् । आस्रः ॥

तृणधान्यानां च द्यधाम् ॥ ४ ॥

सि० कौ० ॥ द्यधामित्यर्थः । कुशाः काशाः माषाः तिलाः । बह्वचां तु । गोधूमाः ॥

२, ४. ५. ६.]

॥ फिट्सूचाणि ॥

११

ल० श० ॥ तिला इति । यत्तु तिलोमाशब्दौ घृतादिपाठादन्तोदात्ता-
विति संप्रोदश्च । पा० ५. २. २९. । इति सूत्रे कैयटस्तच्चिन्थं
तिलाश्च मे । वा० सं० १८. १२. । इत्यादावाबुदात्तस्वीय पद्य-
मानत्वादुमाशब्दे ऽपि मकरवच्छेद । ३. ८. । इत्यनेन वि-
शिष्य पर्यायेणान्तोदात्तविधानात् । शालित्रीही घृतादि-
त्वादन्तोदात्तौ । १. २२. । तृणेत्यादि किम् । आस्रः । गोधूमा
इति । अत्र परत्वादेव लघावन्ते । २. १९. । इति मध्योदा-
त्तत्वसिद्धेः पर्यायेणाबुदात्तत्वसिद्धेश्चेदं चिन्थम् । चणका
इत्युचितम् ॥

फि० वृ० ॥ तृणधान्यानां च द्व्यशाम् ॥

अशिति स्वरणां संज्ञा । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च
द्विस्वराणामादिरुदात्तो भवति । काशाः कुशाः कुन्दाः ।
धान्यानाम् । माषाः तिलाः मुद्गाः । तृणधान्यानामिति
किम् । आस्रः । द्व्यशामिति किम् । वटकाः गोधूमाः ॥

त्रः संख्यायाः ॥ ५ ॥

सि० कौ० ॥ पञ्च ॥

ल० श० ॥ पञ्चेत्यादौ नलोपे । पा० ८. २. ७. । कृते पाणिनीये ऽनुदा-
त्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । इत्यादविषामिवैतेषु पाणिनी-
यशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावान्नलोपस्यासिद्धत्वेनैतत्प्रवृत्तिः ।
पा० ८. २. २. । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । १. २२. ।
रस्योदाहरणं चतुष्कपालः । इगन्तकालकपाल । पा० ६.
२. २९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाबुदात्तत्वम् । चत्वार इत्य-
त्राम्स्वरेण । पा० ७. १. ९८. । शसि चतुरः शसि । पा० ६.
१. १६७. । इति भित्त्यादौ झल्युपोत्तमम् । पा० ६. १. १८०. ।
षट्त्रि । पा० ६. १. १७९. । इत्यनेन भाव्यमिति समास
उदाहृतः । त्रः किम् । गणः । संख्यायाः किम् । अन्तः ॥

फि० वृ० ॥ नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तो भवति । पञ्च
नव दश । रेफान्तायाः । चतुष्कपालः चतुष्कण्टकः । त्र इति
किम् । गणः । संख्याया इति किम् । अन्तः प्रातः ॥

स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् ॥ ६ ॥

१२

॥ फिट्सूत्राणि ॥

[२, ६. ७.]

सि० कौ० ॥ शिट् सर्वनाम । कर्णाभ्यां कुबुकादधि । ऋ० वे० १०. १६३. १. ।
ओष्ठाविव मधु । ऋ० वे० २. ३९. ६. । विश्वो विहाद्याः ।
ऋ० वे० १. १२८. ६. ॥

ल० श० ॥ इदं च सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले यददन्तं तत्रैव प्रवर्तते । ते-
नेमं स्तोममर्हते । ऋ० वे० १. ९४. १. । इत्यादौ न दोषः । सर्वो-
भान्यशब्दा गणै ऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते तथोरन्यः पिप्प-
लम् । ऋ० वे० १. १६४. २०. । इत्यादौ तथा दर्शनात् । परो
मात्रया । ऋ० वे० ७. ९९. १. । इत्यादौ व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं
परं मृत्यो । ऋ० वे० १०. १८. १. । इत्यादावाबुदात्तस्यापि
दर्शनात् । स्वाङ्गेत्यादि किम् । घटः । अदन्तानां किम् ।
बाह्व राजन्यः । ऋ० वे० १०. ९०. १२. ॥

फि० वृ० ॥ स्वाङ्गसिटामदन्तानाम् ॥

सिडिति सर्वादीनां संज्ञा । स्वाङ्गवाचिनां सिटां च सर्वा-
दीनामदन्तानामकारान्तानामादिरुदात्तो भवति । दन्तः
पादः हस्तः केशः । सिटाम् । सर्वः विश्वः । स्वाङ्गसिटामिति
किम् । सुसुखः सूदरः आम्रः । अदन्तानामिति किम् ।
ग्रीवा बाङ्गः ॥

प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ ७ ॥

सि० कौ० ॥ कवर्गात्पूर्वं आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे ।
ऋ० वे० १. ५०. १२. । प्राणिनां किम् । उदकम् ॥

ल० श० ॥ प्राणिनां कुपूर्वमिति । तस्य समूहः । पा० ४. २. ३७ । इति
सूत्रे न्यासहरदत्तयोः कुपूर्वाणामिति पाठो दृश्यते । कव-
र्गाद्ये पूर्वं तन्मध्य आदिरित्यर्थः । सर्वनामकार्यं तु सूत्र-
त्वान्न । कावित्येव सिङ्गे पूर्वग्रहणं व्यवहितस्यापि ग्रहणार्थम् ।
तेन कुपूर्वमिति पाठे ऽपि चटकादावाबुदात्तत्वं भवेत्येव ।
उदकमिति । कर्दमादिरयम् । ३. १० । क्लित्यादि किम् ।
हरिणः । अन्ये तूत्तरसूत्रवदत्राप्यादिरिति न संबध्यते नपुं-
सकस्वरसात् तेन चटकादावनेन मथोदात्तत्वं हरदत्तो-
क्तपाठसु चिन्त्य एवेत्याहुः ॥

फि० वृ० ॥ प्राणिनां च कुपूर्वाणाम् ॥

कवर्गपर्वणां प्राणिवाचिनामादिरुदात्तो भवति । काकः

२, ७. ८. ९. १०.]

॥ फिट्सूत्राणि ॥

१३

कोकः वकः। प्राणिनामिति किम्। उदकम्। कुपूर्वाणामिति
किम्। वराहः ॥

खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ ८ ॥

सि० कौ० ॥ खयि पर उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः ॥

ल० श० ॥ कृत्रिमेत्यादि किम्। बन्धुकः ॥

फि० वृ० ॥ उवन्तं सविपूर्वस्य कृत्रिमाख्या चेत् ॥

उवन्तमुवर्णान्तं यदक्षरं सविपूर्वस्यादिरुदात्तो भवति।
कृत्रिमाख्या चेत्। कूपः सूपः यूपः धूपः कूटः चटः स्फुटः।
उवन्तमिति किम्। घटः। सविपूर्वस्येति किम्। युद्धः।
कृत्रिमाख्या चेदिति किम्। चुवः ॥

उनर्वनन्तानाम् ॥ ९ ॥

सि० कौ० ॥ उन। वरुणं वो रिशादसम्। ऋ० वे० ५. ६४. १.। ऋ। स्व-
सारं त्वा कृण्वै। ऋ० वे० १०. १०८. ९.। वन्। पीवानं मेषम्।
ऋ० वे० १०. २७. १७. ॥

ल० श० ॥ पिता माता भ्रातर एनमाहुः। ऋ० वे० १०. ३४. ४.।
इत्यादौ पितृशब्दे छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वं मातृस्त्वम्भार्थ-
त्वात्सिद्धम्। १. २.। इत्याहुः ॥

फि० वृ० ॥ उन। ऋ। वन्। इत्येवमन्तानामादिरुदात्तो भवति। उना-
न्तानाम्। अर्जुनः वरुणः पिशुनः। ऋ। स्वसा नप्ता भ्राता
पाता। वन्। सीव पीव ॥

वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥ १० ॥

सि० कौ० ॥ आदिरुदात्तः। एतः। हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित् ॥

ल० श० ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥

तान्तानामिति पाठे त्वकारो व्यर्थ इति चिन्त्यम्। एत इति।
श्वेतशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तो बोध्यः। १. २२. ॥

फि० वृ० ॥ वर्णानां तणनितितन्तानाम् ॥

वर्णवाचिनां त। ण। नि। ति। त्। इत्येवमन्तानामादि-
रुदात्तो भवति। तान्तानां। एतः श्वेतः रोहितः लोहितः
हरितः। णान्तानाम्। शोणः। नि। पृश्निः। ति। शितिः।
त्। पृषत् हरित् ॥

१४

॥ फिट्सूत्राणि ॥ [२, ११. १२. १३. १४. १५.

ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

सि० कौ० ॥ ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥

ल० श० ॥ ह्रस्वान्तस्य किम् । वधूः । ह्रस्वं किम् । प्राज्ञम् । अनृत्किम् ।
तृणकम् । ताच्छील्ये किम् । जडः बधिरः । कुशलशब्दो ऽनेना-
बुदात्त इत्येके । अन्तोदात्त इत्युज्ज्वलदत्तः । उ० १. १०८. ॥

फि० वृ० ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वान्तमनृत्ताच्छील्ये ॥

ह्रस्वान्तशब्दस्य ह्रस्वान्तमन्तरमृद्वर्जितमाबुदात्तं भवति ता-
च्छील्ये गम्यमाने । चपलः निपुणः कुशलः । ह्रस्वान्तस्येति
किम् । इषुगमी । ह्रस्वान्तमिति किम् । प्राज्ञमिदम् । अनृ-
दिति किम् । नृशंसः कृपणः कृशः । ताच्छील्य इति किम् ।
जडः बधिरः ॥

अक्षस्यादेवनस्य ॥ १२ ॥

सि० कौ० ॥ आदिर्बुदात्तः । तस्य नाक्षः । ऋ० वे० १. १६४. १३. । देवने
तु । अक्षैर्मा दीव्यः । ऋ० वे० १०. ३४. १३. ॥फि० वृ० ॥ अदेवनार्थस्याक्षस्यादिर्बुदात्तो भवति । तस्य नाक्षस्तथ्यते
भूरिभारः । ऋ० वे० १. १६४. १३. । अदेवनस्येति किम् । अक्ष-
मालभ्य ॥

अर्धस्यासमद्योतने ॥ १३ ॥

सि० कौ० ॥ अर्धो ग्रामस्य । समे ऽंशके तु । अर्धं पिप्पल्याः ॥

फि० वृ० ॥ असमद्योतने ऽर्धस्यादिर्बुदात्तो भवति । यस्मिन्नपरे ऽर्धे ।
कतमः सो अर्धः । अ० वे० ८. ९. १. । असमद्योतन इति
किम् । अर्धेनार्धं वेद्याः कुर्वन्तु ॥

पीतदूर्थानाम् ॥ १४ ॥

सि० कौ० ॥ आदिर्बुदात्तः । पीतद्रुः सरलः ॥

ल० श० ॥ सरल इति । वृद्धविशेषसंज्ञात्वेन ताच्छील्यानवगमान्नेह
ह्रस्वान्तस्य । २. ११. । इत्यस्य प्राप्तिः ॥फि० वृ० ॥ पीतदूर्थानामादिर्बुदात्तो भवति । पीतद्रुः पीतदारुः देव-
दारुः भद्रदारुः ॥

ग्रामादीनां च ॥ १५ ॥

२, १५. १६. १७.]

॥ फिट्सूत्राणि ॥

१५

सि० कौ० ॥ ग्रामः सोमः ग्रामः ॥

ल० श० ॥ ग्रामादिराकृतिगणः ॥

फि० वृ० ॥ ग्रामादीनामादिरुदात्तो भवति । ग्रामः पुरुषः शूरः वृद्धः ॥

लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ १६ ॥

सि० कौ० ॥ चञ्चैव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥

ल० श० ॥ संज्ञायामुपमान । पा० ६. १. २०४. । इत्यनेनम् समानार्थमेतत् । लुबिति किम् । अप्रिमाणवकः । उपमेयेति किम् । वरणाः । अदूरभवश्च । पा० ४. २. ७०. । इत्यणो वरणादिभ्यश्च । पा० ४. २. ८२. । इति लुप् । नामेत्यादि किम् । शुनक इवायं वृकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्कनो लुपि शुनक उपमेये वर्तते न तु तस्येयं संज्ञा ॥

फि० वृ० ॥ स्फिगन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥

स्फिगिति लुपो नाम । स्फिगन्तस्य लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्यादिरुदात्तो भवति । पिशाच इवायं पिशाचः । कुक्कुट इवायं कुक्कुटः । सूकर इवायं सूकरः । गर्दभ इवायं गर्दभः । स्फिगन्तस्येति किम् । अप्रिमाणवकः । गौर्वाहीकः । औपस्येति किम् । वरणाः । नामधेयस्येति किम् । कुक्कुट इवायं मयूरः ॥

न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्॥१७॥

सि० कौ० ॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥

ल० श० ॥ यद्यपि फिट्सूत्रवृत्ती न व्याघ्रमहिषसिंहवृक्षपर्वतानामिति पठ्यते तथापि वृक्षपर्वतांशे विशेषाणामेव ग्रहणमिष्टमिति तदपठितमेव सूत्रे पठितम् । सर्वत्र विशेषपदान्वयाभावबोधनाय व्युत्क्रमः कृतः ॥

फि० वृ० ॥ न व्याघ्रमहिषसिंहवृक्षपर्वतानाम् ॥

व्याघ्र महिष सिंह वृक्ष पर्वत इत्येतेषां स्फिगन्तानामौपमेयनामधेयानामादिरुदात्तो न भवति । व्याघ्र इवायं

१६

॥ फिट्सूत्राणि ॥

[२, १७. १८. १९.]

व्याघ्रः । महिष इवायं महिषः । सिंह इवायं सिंहः । वृक्ष-
पर्वतयोस्तद्विशेषाणामिष्यते तेन स्वरूपग्रहणं न भवति ।
स्रक्ष इवायं स्रक्षः । न्यग्रोध इवायं न्यग्रोधः । अश्वत्थ
इवायमश्वत्थः । पर्वतविशेषाणाम् । हिमवानिवायं हिम-
वान् । मेरुरिवायं मेरुः । मन्दर इवायं मन्दरः । महा-
गिरिरिवायं महागिरिः ॥

राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ १८ ॥

सि० की० ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥
ल० श० ॥ अत्रापि लुबन्तस्योपमेय । २. १६. । इति सूत्रमनुवर्तते । एवं
च तेनैव सिद्धे वृद्धस्यैवेति नियमार्थमिदम् । तदाह । अङ्गाः
प्रत्युदाहरणमिति । वृत्तौ तु वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैवेति
नियम उक्तः । तच्चिन्त्यं पूर्वसूत्रे व्याघ्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यम-
न्वाशब्दः कृतादिवृद्धौ ऋढः । न च व्याघ्रशब्दस्तथेति न
वैयर्थ्यमित्यन्ये । अत्राङ्ग इत्युदाहरणं चिन्त्यं तस्य जनपदश-
ब्दात् । पा० ४. १. १६८. । इत्यनन्तत्वेनाद्युदात्तसिद्धेः ।
पा० ६. १. १९७. । कालिङ्ग इत्युदाहार्यम् । तत्र हि द्युञ्ज-
गध । पा० ४. १. १७०. । इत्यण् । अन्ये तु लुबन्तस्येत्याद्यन-
नुवर्त्यास्य विधित्वमेवेच्छन्ति ॥

फि० वृ० ॥ राजशब्दस्य यमन्वा चेत् ॥

राजशब्दस्य स्निग्धन्तस्योपम्यनामधेयस्यादिरुदात्तो भवति
यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । आङ्ग इवायमाङ्गः । सौह्य
इवायं सौह्यः । पाण्डुरिवायं पाण्डुः । वाङ्ग इवायं वाङ्गः ।
मागध इवायं मागधः । राजशब्दस्येति किम् । मयूर
इवायं मयूरः । हैमन इवायं हैमनः । वैदिशमिवेदं वैदि-
शम् । यमन्वा चेदिति किम् । अङ्ग इवायमङ्गः । कृतवृद्धि-
र्यमन्वेत्युच्यते ॥

लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः ॥ १९ ॥

सि० की० ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बहुष्यस्य गुरुर्बुदात्तः ।
कल्याणः कोलाहलः ॥

ल० श० ॥ अत्रादिशब्दो न संबध्यते तेनानादेरपि गुरोर्बुदात्तः । अत

२, १९.२०.]

॥ फिट्सूचाणि ॥

१७

एव वृषाकपिशब्दो ऽनेन मध्योदात्त इति वृषाकपि । पा० ४. १. ३७. । इति सूत्रे वृत्तावुक्तम् । खण्डिकादिषूक्तशब्दो ऽनेन मध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तम् । वराहशब्दस्तु घृतादिरित्युक्तमेव । न च गुरुणां मध्ये य आदिरित्यर्थो ऽस्त्विति वाच्यं वृषाकप्यादावप्रवृत्त्यापत्त्या वृत्त्यादिविरोधात् । अन्यतो ङीष् । पा० ४. १. ४०. । इति सूत्रे सारङ्गकल्पाधौ लघावन्त इत्यनेन मध्योदात्ताविति हरदत्तविरोधाच्च । लघावित्यादि किम् । वातप्रमीः सभासंजननं कपाली । नान्तत्वात् लघुरन्तो ऽत्र । बह्वचः किम् । देवः । गुरुः किम् । किसलयम् । कल्याण इति पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ ।

फि० वृ० ॥ लघावन्ते द्वयोश्च बह्वशो गुरुः ॥

अन्ते लघौ द्वयोश्च लघोरन्त्ययोर्बह्वशो बह्वचो बह्वस्वरस्य गुरुदात्तो भवति । कोविदारः कच्छदारः अस्मन्तकः हरीतकी श्लेष्मातकः कार्ष्णपणः वृषाकपिः कपालः वत्सरः पूर्वकः । लघावन्त इति किम् । वातप्रमीः । द्वयोश्चेति किम् । सभासंजननम् । लघाविति किम् । कपाली । बह्वश इति किम् । रातिः । गुरुरिति किम् । किसलयम् ॥

स्त्रीविषयवर्णांस्तुपूर्वाणाम् ॥ २० ॥

सि० कौ० ॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयः । मल्लिका । वर्णः । श्रेणी हरिणी । अचुशब्दात्पूर्वो ऽस्थेषां ते ऽचुपूर्वाः । तरद्गुः ॥

ल० श० ॥ क्वचित्फिट्ठुत्तौ स्त्रीविषयवर्णनाम्नामच्चित्यादिपाठः । सो ऽपि मूले ध्यपूर्वस्य । १. ५. । इति सूत्रे दर्शितः । मल्लिकेत्यस्य प्राप्त्यमात्रेणैदमुदाहरणं प्राप्तस्यास्य परत्वान्मादीनां च । ३. ४. । इत्यनेन बाधात् । ललनेत्युदाहार्यम् । न चानेनैव सिद्धे ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । २. २. । इति वर्णानां तण । २. १०. । इति च सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । अत्र बह्वच इत्यनुवृत्तेर्न दोषः । अत एव श्रेणीत्युदाहरणं दत्त्वा हरिणीत्युदाहरणान्तरं दत्तम् । धवलादीन्यप्युदाहरणानि । नीलादयस्त्वन्तोदात्ता एवेति बोध्यम् । पिशङ्गसारङ्गकल्पाधा

2*

१८

॥ फिटसूत्राणि ॥

[२, २०.२१.२२.

लघावन्ते । २. १९. । इति मध्योदात्ता इति कैयटादिदर्श-
नादिदं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेव प्रवर्तत इत्याहुः ।
अनुशब्दात्पूर्व इति । अत्वादेरिति वक्तव्ये ऽनुपूर्वाणामि-
त्युक्तेः समानाधिकरणो बहुव्रीहिर्नैति भावः । अनुपूर्वेत्यत्र
पञ्चमीतत्पुरुषस्तु नाच्चावित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेर-
नुवर्तमानप्रतिषेध इत्यनेनान्वयानापत्तेश्च ॥

फि० वृ० ॥ स्त्रीविषयवर्णनान्नामक्षुपूर्वाणाम् ॥

स्त्रीविषयाणां च वर्णनान्नां चानुपूर्वाणां च । अनुशब्दः
पूर्वो येषां तेषाम् । लघावन्ते द्वयोश्च बहुशो यो गुरुः स
उदात्तो भवति । स्त्रीविषयाणां तावत् । अराराका अटा-
टाका मल्लिका छकाटिका पिपीलिका पिप्पलिका । वर्ण-
नान्नाम् । पिशङ्गः कल्पाषः । अनुपूर्वाणाम् । तरजुः ललजुः
वलजुः । बहुश इत्येव । माला ॥

शकुनीनां च लघु पूर्वम् ॥ २१ ॥

सि० कौ० ॥ पूर्व लघूदात्तं स्यात् । कुक्कुटः तित्तिरिः ॥

ल० श० ॥ पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । लघु पूर्वमित्यसमसं पदद्व-
यम् । अत्राद्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात् । तेन कुक्कु-
टतित्तिरी मध्योदात्तौ । कुक्कुटस्य वेदे ऽन्योदात्तपाठस्तु
च्छान्दसः । तित्तिरिर्यजुःशाखायां मध्योदात्तः पठ्यते ।
एतेन तित्तिरिशब्दोऽन्योदात्त इति प्राणिरजतादिसूत्रस्थ-
हरदत्तः परास्तः । लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तु न लघोरिति
पञ्चमीनिर्देशेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । लघोः पूर्वमि-
ति तत्पुरुषोऽपि न सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेः ॥

फि० वृ० ॥ शकुनीनां च लघुपूर्वाणाम् ॥

लघुः पूर्वो येषां शकुनिवाचिनां लघावन्ते द्वयोश्च बहुशो
गुरुः उदात्तो भवति । छकवाकुः कपोतः । शकुनीनामिति
किम् । छकलासः वराहः । लघुपूर्वाणामिति किम् । कुक्कुटः
तित्तिरिः खञ्जरीटः ॥

नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ २२ ॥

सि० कौ० ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः छकलासः ॥

२, २२. २३. २४.]

॥ फिदसूचाणि ॥

१९

ल० श० ॥ ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां चेत्यर्थः । वसन्त इत्यादि । अन-
योर्लघावन्ते । २. १९. । इति निषिद्धे ऽन्योदात्तत्वम् । एवं
च कपोतमयूरशब्दौ लघावन्त इति मध्योदात्ताविति प्रा-
णिरजतादिसूत्रस्थहरदत्तश्चिन्त्यः खण्डिकादिसूत्र उलूको
मध्योदात्त इति कैयटश्च ॥

फि० वृ० ॥ ऋतूनां प्राण्याख्यायां च लघावन्ते द्वयोश्च बह्वशो गुरु-
दात्तो न भवति । [हिमन्तः वसन्तः । प्राण्याख्यायाम् । जी-
वनम् । ऋतुप्राण्याख्यानामिति किम् । तुषारः ।] ॥

धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ २३ ॥

सि० कौ० ॥ आदिषदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । घान्तानाम् ।
माषाः ॥

ल० श० ॥ वृद्धसंज्ञकधान्यवाचिककारषकारान्तानामित्यर्थः । श्यामाका
इति । उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाक । ३. १८. ।
इति सूत्रे श्यामाकग्रहणं त्वधान्यवाचकश्यामाकग्रहणार्थम् ।
अत एव श्यामाकायतीत्यर्थे ऽपि श्यामाकशब्द आद्युदात्त
इत्याहुः । माषा इत्यस्य तृणधान्यानां च । २. ४. । इत्यत्रो-
दाहृतत्वाद्वालाक्षा इत्युदाहरणमुचितम् । हलन्तानामसंभवे
नाकारविशिष्टस्य ग्रहणम् । धान्येति किम् । आलोकः ।
वृद्धेति किम् । चणकाः । ज्वेति किम् । गोधूमाः ॥

फि० वृ० ॥ [धान्यानां वृद्धक्षान्तानाम् ॥

धान्यानां वृद्धककारषकारान्तानां यो यो गुरुः स उदात्तो
भवति ।] नैषाहताः कापूर्वकाः वलाक्षाः । धान्यानामिति
किम् । श्यामाकाः सूदक्षाः । वृद्धक्षान्तानामिति किम् ।
गोधूमाः ॥

जनपदशब्दानामधन्तानाम् ॥ २४ ॥

सि० कौ० ॥ केकयाः ॥

ल० श० ॥ अषित्यचः संज्ञा । केकया इति । यत्तु यान्तस्यान्यात्पूर्वम् ।
३. १३. । इत्यनेन परत्वाच्च भाव्यमिति तत्र बाध्यसामा-
न्यचिन्तामाश्रित्य तस्याप्यनेन बाधादित्याहुः । अङ्गा वङ्गा

२०

॥ फिट्मूत्राणि ॥

[२, २४. २५. २६.]

इत्यप्युदाहरणम् । जेत्यादि किम् । आस्रः । अङ्गो राजा ।
अषन्तानां किम् । दरत् ॥

फि० वृ० ॥ जनपदशब्दानामशन्तानाम् ॥

जनपदवाचिनां शब्दानामशन्तानामादिरुदात्तो भवति ।
जनपदवाचिनां तावत् । अङ्गाः वङ्गाः । अशन्तानाम् । सु-
ह्याः पुण्ड्राः । जनपदशब्दानामिति किम् । आस्रः । अश-
न्तानामिति किम् । दरत् ॥

हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व्वे वा ॥ २५ ॥

सि० कौ० ॥ हयिति हलः संज्ञा । पललं शललम् । हयादीनां किम् । ए-
कलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥

ल० श० ॥ अत्र केचिज्जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्ति । कुरुगार्ह । पा०
६. २. ४२. । इति सूत्रस्थहरदत्तस्वरसो ऽप्येवम् । तन्वते प-
ञ्चालाः कोसला इत्युदाहार्यम् ॥

फि० वृ० ॥ हयादीनां च लान्तानामसंयोगपूर्वाणामन्तः
पूर्व्वे वा ॥

हयिति हलां संज्ञा । हयादीनां हलादीनामित्यर्थः । लका-
रान्तानामसंयोगपूर्वाणामादिरुदात्तो भवति । अन्यः पूर्व्वो
वा । पाञ्चालाः कोशलाः । हयादीनामिति किम् । अरा-
लाः । लान्तानामिति किम् । वसातयः । असंयोगपूर्वाणा-
मिति किम् । मल्लाः भल्लाः सुह्याः ॥

इगन्तानां च द्व्यशाम् ॥ २६ ॥

सि० कौ० ॥ आदिरुदात्तः । ऋषिः ॥

ल० श० ॥ अत्र वेत्यनुवर्तते । अत एवाक्षिर्मा दीव्यः ऋषिमित्कृषस्व ।
ऋ० वे० १०. ३४. १३. । इति पद्यमानमन्तोदात्तत्वं संगच्छते
कान्दसत्वाद्वा । ये तु जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्ति तेषां
न कश्चिद्दोषः कुरवश्चेदय इति चोदाहार्यम् । द्व्यचां किम् ।
वसातयः । इगिति किम् । अङ्गाः ॥

फि० वृ० ॥ इगन्तानां च द्व्यशाम् ॥

द्व्यशां द्व्यचाभिगन्तानामादिरुदात्तो भवति । अन्यः पूर्व्वो

३, १. २. ३. ४.]

॥ फिदसूचाणि ॥

२१

वा । शुचयः । राशयः । चेदयः । वृष्णयः । कुरवः । इगन्ताना-
मिति किम् । गयः । द्वाशामिति किम् । वसातयः ॥ इति
फिदसूचवृत्तौ द्वितीयः पादः ॥

॥ इति फिदसूचेषु द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ १ ॥

सि० कौ० ॥ ईषान्तस्य हयादेर । ३. १७. । इत्यतः प्राग् द्वितीयाधिकारः ॥

फि० वृ० ॥ अथेत्ययमधिकारद्योतकः । द्वितीयमुदात्तं भवति प्रागीषा-
द्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ॥

अथां प्राङ्गुकरात् ॥ २ ॥

सि० कौ० ॥ मकरवल्ह । ३. ८. । इत्यतः प्राक् अचामित्यधिकारः ॥

फि० वृ० ॥ अथां प्राङ्गुकरात् ॥

अथां अचां द्वितीयमुदात्तं भवतीत्येतदप्यधिकृतं वेदि-
तव्यं प्राङ्गुकराद्यानीत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्चैवोदाहरि-
ष्यामः ॥

स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥ ३ ॥

सि० कौ० ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा अचां स्वाङ्गानां द्विती-
यमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना ।
वदनम् ॥

ल० श० ॥ ललाटमिति । लघावन्ते । २. १९. । इत्येतद्वाधित्वा परत्वा-
दिदमेवोचितमित्यभिमानः । कपोल इति । यद्यप्यत्र लघा-
वन्ते । २. १९. । इति मध्योदात्तत्वमेवेष्टं तथाप्युदाहरणदि-
ग्बोधा ॥

फि० वृ० ॥ स्वाङ्गावाचिनामकवर्गरेफवकारादीनां द्वितीयमुदात्तं भव-
ति । जघनं जठरम् उदरम् । स्वाङ्गानामिति किम् । ऊष-
रम् । अकुर्वादीनामिति किम् । गुल्फकः । वृषणः वंक्षणः ।
[कपोलः गुल्फकः । रसना । वृषणः वदनम् ।] ॥

मादीनां च ॥ ४ ॥

सि० कौ० ॥ मलयः मकरः ॥

२२

॥ फिदसूत्राणि ॥

[३, ४. ५. ६.]

ल० श० ॥ मलये यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् । ३. १३. । इत्यस्यास्य वा प्रवृत्तौ फले न विशेष इत्युदाहृतम् । मकरः संज्ञाभूत उदाहरणं मकरवच्छेदः । ३. ८. । इत्यत्र त्वभिव्यक्तपदार्था य इति न्यायेन संज्ञाभूतस्य न ग्रहणम् । क्वचित्तु माकर इति पाठः । तत्र स्वार्थे ऽण् ॥

फि० वृ० ॥ मादीनाम् ॥

मकारादीनां च त्र्यंशं द्वितीयमुदात्तं भवति । महेन्द्रः मल्लिका मल्लिका मशकाः मगधाः [मगधः मलयः मूलकम् । मकारादीनामिति किम् । सूकरः शल्लकः] ॥

शादीनां शाकानाम् ॥ ५ ॥

सि० की० ॥ शीतन्या शतपुष्पा ॥

ल० श० ॥ शादीनां च शाकानाम् । संप्रोदश्च । पा० ५. २. २९. । इति सूत्रे कैयटे तु दन्त्यादिपाठ इदं चाबुदात्तविधायकम् । अनेन शर्षपशब्द आबुदात्तत्वे प्राप्ते पान्तानां च गुर्वादीनाम् । ३. ६. । इति मध्योदात्तत्वमित्युक्तम् । तेन द्वितीयपादान्त इदं सूत्रमिति ध्वनितम् । फिड्वृत्तौ तु तालव्यादि सूत्रमत्र पादे पठितम् । शतपुष्पेति क्वाचित्को ऽपपाठस्त्यच्चाभावात् । कैयटादिरीत्या आबुदात्तविधायकत्वे तु तत्रापि प्रवृत्तिरिति ध्वनयितुमञ्जयुदाहृतमित्याहुः । केचित्तु अच्यदस्यैकाज्ज्चमेव व्यावर्त्ये वदन्ति ॥

फि० वृ० ॥ शादीनां शाकानाम् । शाकवाचिनां शब्दानां [सकारादीनां] द्वितीयमुदात्तं भवति । सुवर्चलाः सर्षपाः सस्फुटाः । शादीनामिति किम् । मूलकम् । शाकानामिति किम् । सूकरः शल्लकी ॥

पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ ६ ॥

सि० की० ॥ पादपः आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । द्यचां तु । नीपम् ॥

ल० श० ॥ पान्तानां किम् । गर्दभः । लघावन्ते । २. १९. । इत्याबुदात्तो ऽयम् । न गर्दभं पुरः । ऋ० वे० ३. ५३. २३. । इत्यन्तोदात्तत्वं तु च्छान्दसम् । गुर्वादीनां किम् । कुणपः । कृणोः संप्रसारणं च । उ० ३. १४३. । इति कपन् ॥

३, ६. ७. ८. ९.]

॥ फिट्सूचाणि ॥

२३

फि० वृ० ॥ गुह्यरादिर्येषां पकारश्चान्तस्तेषां त्र्यंशं द्वितीयमुदात्तं भवति । कक्षपः कच्छपः शिंशपा । पान्तानामिति किम् । गर्दभः । गुर्वादीनामिति किम् । कुणपः ॥

युतान्यण्यन्तानाम् ॥ ७ ॥

सि० कौ० ॥ युत । अयुतम् । अग्नि । धमनिः । अणि । विपणिः ॥

ल० श० ॥ अयुतमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरैः । पा० ६. २. २. । प्राप्त इदम् ॥

फि० वृ० ॥ युत । अग्नि । अणि । इत्येवमन्तानां द्वितीयमुदात्तं भवति । युत । अयुतं प्रयुतम् । अग्नि । अग्निः धमनिः । अणि । तरणिः अरणिः ॥

मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलो-
माकाष्ठापेष्टाकाशीनामादिर्वा ॥ ८ ॥

सि० कौ० ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः वरूढ इति ॥

ल० श० ॥ द्वितीयो वेति । द्वितीयमित्यधिकारादिति भावः । काशी-
नानामिति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः । वरूढ इतीति । पारे-
वतः वितस्ता इक्षुः आर्जिः द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्टा
काशीनम् । केचित्तु मकरवकुठपारेवतेति काष्ठापैष्टेति
पठन्ति ॥

फि० वृ० ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलो-
माकाष्ठापैष्टाकाशीनामादिर्वा ॥

मकरादीनामादिर्वोदात्तो भवति । मकरः वरूढः पारे-
वतः वितस्ता इक्षुः आर्जिः द्राक्षा कला उमा काष्ठा पैष्टा
काशिः

छन्दसि च ॥ ९ ॥

सि० कौ० ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यनुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं
त्रेयम् ॥

फि० वृ० ॥ छन्दसि विषये मकरादीनामादिर्वा द्वितीयं वोदात्तो भ-
वति । पूर्ववोदाहृतम् । छन्दोयहणं काश्चपाद्यर्थम् । का-
श्चपः । अधिकम् । क्रिमिः ॥

२४

॥ फिट्सूत्राणि ॥

[३, १०. ११. १२. १३.]

कर्दमादीनां च ॥ १० ॥

सि० की० ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् ॥

ल० श० ॥ कर्दमादिराकृतिगणः ॥

फि० वृ० ॥ कर्दमादीनां वा ॥

कर्दमादीनामादिषुदात्तो भवति द्वितीयं वा । कर्दमः कु-
लटा उदकं गान्धारिः ॥

सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥ ११ ॥

सि० की० ॥ आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुग-
न्धितेजनाः । ३ ॥ल० श० ॥ त्रय इति । केचित्तु सुगन्धितेजनस्य चेति सूत्रं पठन्ति । आ-
दिर्द्वितीयो वेत्यनुवर्तयन्ति । अयं क्लीवो ऽपि ॥

फि० वृ० ॥ सुगन्धितेजनस्य च ॥

सुगन्धितेजनशब्दस्यादिषुदात्तो भवति द्वितीयं वा । सुग-
न्धितेजनम् । २ ॥

नपः फलान्तानाम् ॥ १२ ॥

सि० की० ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥

ल० श० ॥ नपुंसकस्य फलशब्दान्तस्यादिर्द्वितीयं वेत्यर्थः । केचित्तु ले
फो नप इत्यस्य स्थाने पठन्ति । नबिति नपुंसकम् । लशब्दे
परे क्लीवस्य फशब्द उदात्तः । फलं सफलमित्युदाहरन्ति ।
अन्ये तु फाशब्दस्येति व्याख्याय सफलमित्युदाहरन्ति ॥

फि० वृ० ॥ ले फो नपः ॥

लशब्दे परतः फशब्द उदात्तो भवति नपो नपुंसकस्य ।
किंफलं श्रीफलं दासीफलं वधूफलम् । ल इति किम् । फा-
ष्टम् । फ इति किम् । कलिलम् । नप इति किम् । दासी-
फलो वृत्तः ॥

यान्तस्यान्यात्पूर्वम् ॥ १३ ॥

सि० की० ॥ कुलायः ॥

ल० श० ॥ कुलाय इति । लघावन्ते । २. १९. । इत्यस्य प्रवृत्तावपि न

३, १३. १४. १५. १६.]

॥ फिटसूत्राणि ॥

२५

कश्चिद्विशेषः । गवयमलयावुदाहार्यौ । कुवलयार्थमन्यात्पूर्वग्रहणम् ॥

फि० वृ० ॥ यकारान्तस्यान्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । दास्याः सूकर्याः कुलायाः केकयः उभयं गवयः ॥

थान्तस्य च नालघुनी ॥ १४ ॥

सि० कौ० ॥ नाशब्दो लघु चोदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥

ल० श० ॥ आन्तस्य । आकारान्तस्येत्यर्थः । नाना नासा दिवा सुधेत्युदाहरणम् । क्वचित्तु थान्तस्येति पाठस्याशब्दान्तस्येत्यर्थः । केचित्तु तन्त्रेण यशब्दो ऽपि गृह्यते तेन सनाथो देवदत्त इति सिद्धमित्याहुः ॥

फि० वृ० ॥ आन्तस्य च नालघुनी ॥

आकारान्तस्य च ना लघुत्वितयोश्चान्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । आन्तस्य । सुधा स्वधा । ना । विना नाना । लघु । दिवा सना । आन्तस्येति किम् । विविधम् । नालघुनी इति किम् । द्वेधा त्रेधा ॥

शिशुमारोदुम्बरवलीवर्दोष्ठारपुष्करवसां च ॥ १५ ॥

सि० कौ० ॥ अन्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥

ल० श० ॥ शिशुमारेति पाठान्तरम् । उष्ट्रार । उष्टारेति रेफवर्जितमपि पाठान्तरम् । चकारेणान्यात्पूर्वमिति द्वितीयमिति च संबध्यते ॥

फि० वृ० ॥ शिशुमारोदुम्बरवलीवर्दोष्ठारपुष्करवसां च ॥

शिशुमार उदुम्बर वलीवर्द उष्टार पुष्करवस इत्येतेषां चान्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । शिशुमारः उदुम्बरः वलीवर्दः उष्टारः पुष्करवाः ॥

साङ्काश्यकाम्पित्यनःसिक्खिदावाघाटानाम् ॥

१६ ॥

सि० कौ० ॥ द्वितीयमुदात्तं वा ॥

ल० श० ॥ अत्र सूत्रे मण्डूकसुत्यादिवैति वर्तते । तदाह द्वितीयमुदात्तं वेति । अत एव पठ्यते । पा० ६. १. ६३. । इति सूत्रे राज-

२६

॥ फिट्सूत्राणि ॥

[३, १६. १७. १८. १९.]

न्यसाङ्काश्रयकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिर्वान्तो वेति
कैयटेनोक्तम् । अत्रान्तशब्देनादेरपेक्षयान्तो द्वितीय एव ।
अतो न विरोधः । एवं सप्तमी सिद्ध । पा० ६. २. ३२. । इति
सूत्र एषामन्तः पूर्वं वेति काशिकायामपि पूर्वशब्देनादिस्त-
दपेक्षयान्तस्यान्तशब्देन गृह्यत इति बोध्यम् । अन्त्यात्पूर्वमिति
तु नानुवर्तते साङ्काश्रादीनां त्रयाणां ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्ते-
र्यान्तस्यान्त्यात् । ३. १३. । इत्येव सिद्धेः । उत्तरसूत्र आदि-
वेति तु स्पष्टार्थम् ॥

फि० वृ० ॥ साङ्काश्रयकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानां वा ॥
साङ्काश्रादीनां वान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । साङ्काश्रं का-
म्पिल्यं नासिक्यं दार्वाघाटः ॥

ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥ १७ ॥

सि० कौ० ॥ हलीषा लाङ्गलीषा ॥

ल० श० ॥ हयिति हलां संज्ञा । पक्षे ऽधिकाराद्वितीयम् । ईषान्तस्य
किम् । मञ्जूषा । हलादेः किम् । अम्बरीषम् ॥

फि० वृ० ॥ ईषशब्दान्तस्य हलादेरादिर्वोदात्तो भवति । करीषं शि-
रीषः । ईषान्तस्येति किम् । गण्डूषा । हलादेरिति किम् ।
ऋजीषम् अम्बरीषम् ॥

उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकश-
रीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥
१८ ॥

सि० कौ० ॥ एषामादिर्बुदात्तः स्यात् ॥

ल० श० ॥ अत्र हृदयग्रहणं स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् । ३. ३. । इति
द्वितीयोदात्तत्वं वाधितुम् । देवरग्रहणं लघावन्ते । २. १९. ।
इत्यस्यानिष्ठात्वज्ञापनार्थम् । केचित्तु घृतादिषु । १. २२. ।
देवरशब्दः पठ्यत एवं च पक्ष आद्युदात्तार्थं ग्रहणमित्याहुः ।
अत्र वेति नानुवर्तत इति केचित् ॥

फि० वृ० ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरश-
रावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥

३, १९. ४, १.२.]

॥ फिट्सूचाणि ॥

२७

उशीरादीनामादिबुदात्तो भवति । उशीरं दाशेरकः प-
लालं शैवालं श्यामाकं शरीरं शरावः हृदयं हिरण्यम् अर-
ण्यम् अपत्यं देवरः ॥

महिषघाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ १९ ॥

सि० कौ० ॥ आदिबुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपदधाति ॥

ल० श० ॥ मेत्यादि किम् । सिंघसि । वा० सं० ५. १०. । जेत्यादि किम् ।
महिषी । अषाढा नचत्रम् ॥

फि० वृ० ॥ महिषघाढयोर्जायेष्टकाख्यायाम् ॥

महिषी अषाढा इत्येतयोरादिबुदात्तो भवति यथासंख्यं
जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च । सुमाता चात्र महिषी भ-
वामि । अषाढामुपदधाति । महिषघाढयोरिति किम् ।
सिंघसि । वा० सं० ५. १०. । वराहसि । जायेष्टकाख्याया-
मिति किम् । महिषस्य स्त्री महिषी । अषाढा नचत्रम् ॥
इति फिट्सूत्रवृत्तौ तृतीयः पादः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ १ ॥

सि० कौ० ॥ उदात्तम् । शकटिः । ३ । शकटी । ३ ॥

ल० श० ॥ अत्रोभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. । इत्यादि-
सूत्रस्थयुगपदग्रहणबोधितानेकोदात्तानां युगपन्न समावेश
इत्यर्थानुवादकं पर्यायेणेति । तत्फलं त्वनुदात्तं पदमेकव-
र्जम् । पा० ६. १. १५८. । इत्यादेरेतद्विषये ऽपि प्रवृत्तिः ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषालब्धार्थानुवादकं शकटीति ॥

फि० वृ० ॥ शकटि शकटी इत्येतयोरक्षरमक्षरं पर्यायेण क्रमेणोदात्तं
भवति । शकटिः । ३ । शकटी । ३ ॥

गोष्ठजस्य ब्राह्मणानामधेयस्य ॥ २ ॥

सि० कौ० ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । ३ । अन्यत्र
गोष्ठजः पशुः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । पा०
६. २. १३९. ॥

२८

॥ फिटसूत्राणि ॥

[४, २.३.४.५.]

ल० श० ॥ ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठजशब्दस्येत्यर्थः ॥

फि० वृ० ॥ गोष्ठजशब्दस्याक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तं भवति ब्राह्मणस्य
यदि नाम भवति । गोष्ठजः । ३ । ब्राह्मणनामधेयस्येति
किम् । गोष्ठजो वृषलः ॥

पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ ३ ॥

सि० कौ० ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । ३ ॥

ल० श० ॥ अत्र वशब्दो नोदात्तः ॥

फि० वृ० ॥ पारावतस्य चोपोत्तमवर्जम् ॥

उपोत्तममन्थस्य समीपम् । उपोत्तमवर्जं पारावतस्याक्षरम-
क्षरमुदात्तं भवति । पारावतः । ३ ॥

धूमजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानाम-
धूजलस्थानाम् ॥ ४ ॥

सि० कौ० ॥ एषां चतुर्णां धूमभृतीञ्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणो-
दात्तानि । धूमजानुः । ३ । मुञ्जकेशः । ३ । कालवालः । २ ।
स्थालीपाकः । ३ ॥

फि० वृ० ॥ धूमजान्वादीनामक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तं भवति । धूम-
जानुः । ३ । मुञ्जकेशः । ३ । कालवालः । २ । स्थालीपाकः ।
३ । अधूजलस्थानामिति किम् । सदृशं रूपोदाहरणम् ॥

कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ ५ ॥

सि० कौ० ॥ कपिकेशः । ४ । हरिकेशः । ४ ॥

ल० श० ॥ भाषायां बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. ।
तत्र हरिशब्द इत्यन्तत्वादाद्युदात्तः । उ० ४. ११८. पा० ६.
१. १९७. । कपिरन्तोदात्तः । उ० ४. १४३. । केचित्तु निरु-
दकादेराकृतिगणत्वादनयोरन्तोदात्तत्वमाहुः । पा० ६. २.
१८४. ॥

फि० वृ० ॥ कपिकेशहरिकेशयोरच्छन्दसि ॥

अच्छन्दसि विषये कपिकेशहरिकेशयोः पर्यायेणाक्षरमक्ष-
रमुदात्तं भवति । कपिकेशः । ४ । हरिकेशः । ४ । अच्छन्द-

४, ६, ७, ८.]

॥ फिदसूत्राणि ॥

२९

सीति किम् । कपिकेशः पुरस्तात् । हरिकेशः पुरस्तात् ।
वा० सं० १७. ५८. ॥

न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ ६ ॥

सि० कौ० ॥ स्पष्टम् । न्यङ्कुत्तानः । ऋ० वे० ४. १३. ५. । व्यचक्षयत्वः ।
ऋ० वे० २. २४. ३. ॥

ल० श० ॥ न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ कृते य-
ष्टुदात्तस्वरितयोः । पा० ८. २. ४. । इति सिद्धे न्यङ्ग्रहणं
तदनुवादकम् ॥

फि० वृ० ॥ न्यङ् स्वरित्येतौ स्वरितौ भवतः । न्यङ् स्वः ॥

न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ॥ ७ ॥

सि० कौ० ॥ स्वरितः स्यात् ॥

फि० वृ० ॥ न्यर्बुद व्यल्कश् इत्येतयोरादिः स्वरितो भवति । न्यर्बुदं
व्यल्कशः ॥

तिल्यशिक्ष्यकार्ष्ण्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्ठा-
णामन्तः ॥ ८ ॥

सि० कौ० ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो ऽनावः ।
पा० ६. १. २१३. । इति प्राप्ते ॥

ल० श० ॥ केचिदत्र मर्त्यशब्दं पठन्ति । तदयुक्तं तं स्वा हवन्त मर्त्याः ।
ऋ० वे० १०. ११८. ५. । इत्यादावाद्युदात्तदर्शनात् । तद्युक्ता-
त्कर्मण इति सूत्रस्थवार्त्तिकेन । पा० ५. ४. ३६. ८. । यति
यतो ऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वम् । यत्तु
धान्यस्थाने धन्यं पठन्ति तन्न पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. ।
इति सूत्रे धान्यमन्तस्वरितमिति वृत्तिमुपादायास्त्वैव सू-
त्रस्य हरदत्तेनोपन्यासात् । प्रयुज्यते च धान्यमसि धिनुहि ।
वा० सं० १. २० । इति ॥

फि० वृ० ॥ तिल्यशिक्ष्यमर्त्यकार्ष्ण्यधान्यकन्याराजन्यमनु-
ष्ठाणामन्तः ॥

तिल्यादीनामन्तः स्वरितो भवति । तिल्यं शिक्ष्यं मर्त्यं का-
र्ष्यः धान्यं कन्या राजन्यः मनुष्यः ॥

३०

॥ फिदसूत्राणि ॥

[४, ९. १०. ११. १२.]

विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ ९ ॥

सि० कौ० ॥ अन्तस्वरितानि ॥

ल० श० ॥ भाषायां तु भक्ष्यवीर्यावाद्युदात्तो । वीरेषु साधुरिति यत् ।
भक्ष्यतेर्ष्यन्तादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । विल्वः स्वरि-
तान्तो ऽन्तोदात्तो वा । केचित्तु विल्ववस्तेति पठन्ति ॥

फि० वृ० ॥ विल्ववस्तवीर्याणामन्तश्छन्दसि ॥

विल्वादीनां छन्दस्थान्तः स्वरितो भवति । विल्वः वस्तं
वीर्यम् ॥

त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ १० ॥

सि० कौ० ॥ स्तरीरु त्वत् । ऋ० वे० ७. १०१. ३. । उत त्वः पञ्चन । ऋ० वे० १०.
७१. ४. । नभन्तामन्यके समे । ऋ० वे० ८. ३९. १. । सिमस्यै ॥

ल० श० ॥ सर्वानुदात्तानीत्यर्थः । अत्र सूत्रे छन्दसीति नानुवर्तत आ-
द्युदात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् ॥

फि० वृ० ॥ अस्यास्मै नत्वसमसिमेत्येतान्यनुच्चानि ॥

अस्य । अस्य । एन । त्व । सम । सिम । इत्येतानि छन्दस्थ-
नुच्चानि भवन्ति । अस्य छात्रेभ्यो रात्रिरधीता । अथास्यै ।
अथो अस्मात् । एन । ओदनमेतं भोजय । अथो एनं पा-
यय । अथो एनेन । त्वः । उत त्वः पञ्चन ददर्श वाचमुत
त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् उतो त्वस्यै तन्वं वि सस्यै जायेव
पत्य उशती सुवासाः । ऋ० वे० १०. ७१. ४. । सम । समस्यै
समस्मात् समस्मिन् । सिम । सिमस्यै सिमस्मात् सिम-
स्मिन् ॥

सिमस्याथर्वणे ऽन्त उदात्तः ॥ ११ ॥

सि० कौ० ॥ आथर्वण इति प्राधिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा । तेन
वासस्तनुते सिमस्यै । ऋ० वे० १. ११५. ४. । इत्युर्वेदे ऽपि
भवत्येव ॥

फि० वृ० ॥ सिमस्याथर्वणवेदे ऽन्त उदात्तो भवति । सिम ॥

निपाता आद्युदात्ताः ॥ १२ ॥

सि० कौ० ॥ स्वाहा ॥

४, १२. १३. १४.]

॥ फिट्सूत्राणि ॥

३१

ल० श० ॥ शुक्लीकरोतीत्यादौ च्यन्तानां निपातत्वे ऽपि । पा० १. ४. ६१. । च्वेसित्वादन्तोदात्तत्वम् । पा० ६. १. १६३. ॥

फि० वृ० ॥ के ते निपाताः । औषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ॥

उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ १३ ॥

ल० श० ॥ आद्युदात्ता इत्यर्थः । अभिवर्जं किम् । अभ्यभि हि । ऋ० वे० ९. ११०. ५. । अभि राममस्थात् । ऋ० वे० १०. ३. ३. । इदं सूत्रं व्यर्थमुपसर्गाणां निपातत्वेनैव सिद्धेः । न च कर्मप्रवचनीयानां तदभावज्ञापनायेदं तेषामप्याद्युदात्तत्वस्येष्टत्वात् । अभिश्चैवमादिषु पाठ्य इति बहवः । अत एव मा नो मर्ता अभि ब्रुहन् । ऋ० वे० १. ५. १०. । इति मन्त्र एवमादीनामन्त इति वेदभाष्यकृद्भिन्नम् । स्पष्टं चेदमुपसर्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये । केचित्तूपसर्गस्त्वैवाभेराद्युदात्तत्वनिषेधो यथा स्वात्कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वाद्भवत्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रमित्याहुः ॥

फि० वृ० ॥ अभिवर्जिता उपसर्गा आद्युदात्ता भवन्ति । अव परि अधि । अभिवर्जमिति किम् । अभि ॥

एवादीनामन्तः ॥ १४ ॥

सि० कौ० ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव एवं नून सह । ते पुत्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य सः । पा० ६. ३. ७८. । इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥

ल० श० ॥ अहशश्चक्ष्ब्दौ गण आद्युदात्तौ निपात्यावादह स्वधामनु । ऋ० वे० १. ६. ४. । क्त्वाह मित्रावरुणा । ऋ० वे० १०. ५१. २. । शश्वदिन्द्रः पोपुथङ्गिः । ऋ० वे० १. ३०. १६. । इति प्रयोगदर्शनात् । तच्चिन्त्यमिति । चिन्तावीजं तु चिन्त्यं सहशब्दस्यापि निपातत्वादाद्युदात्तत्वमिति सहस्य स इति सूत्र आकरात् । प्रयुज्यते च सह वै देवानामिति । ते पुत्र सूरिभिः सहेत्यत्र तु च्छान्दसमन्तोदात्तत्वमिति केचित् ॥

फि० वृ० ॥ **एवमादीनामन्तः ॥**

एवमादीनामन्त उदात्तो भवति । एवम् एव नूनं शश्वत् सूपत् कुवित् ॥

३२

॥ फिट्सूत्राणि ॥ [४, १५. १६. १७. १८. १९.

वावादीनामुभावुदात्तौ ॥ १५ ॥

सि० कौ० ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जम् । पा० ६. १. १५८. । इत्यस्य
वाधाय ॥

ल० श० ॥ वावादीनामुभाविति सूत्र उदात्तावित्यनुवृत्तिप्रदर्शनम् ।
इह त्रिसूत्र्यामादिशब्दः प्रकार इत्याहुः ॥

फि० वृ० ॥ वावदादीनाम् ॥ वावदादीनमन्त उदात्तौ भवति । वावत् ॥
वावादीनामुभावुदात्तौ ॥ वावादीनामुभावप्युदात्तौ भ-
वतः । वाव ॥

चादयोऽनुदात्ताः ॥ १६ ॥

सि० कौ० ॥ स्पष्टम् ॥

ल० श० ॥ निपाता इति वर्तते । नेह पशुर्न । ऋ० वे० ६. २. ९. । इति ।
आवुदात्तत्वापवादोऽयम् ॥

फि० वृ० ॥ चादयोऽनुदात्ता भवन्ति । च वा ह ॥

यथेति पादान्ते ॥ १७ ॥

सि० कौ० ॥ तं नेमिमृभवो यथा । ऋ० वे० ८. ६४. ५. । पादान्ते किम् ।
यथा नो अदितिः करत् । ऋ० वे० १. ४३. २. ॥

ल० श० ॥ अनुदात्त इति वर्तते । शाकिनं वचो यथा । ऋ० वे० ८.
४६. १४. । इत्यादौ तु च्छान्दसत्वानुदात्तः ॥

फि० वृ० ॥ यथेत्येतत्पादान्तेऽनुदात्तं भवति । भाजन्तो अग्रयो यथा ।
ऋ० वे० १. ५०. ३. । पादान्त इति किम् । यथा त्वं पुरा-
सि ॥ इति फिट्सूत्रवृत्तौ चतुर्थः पादः ॥ इति फिट्सूत्र-
वृत्तिः समाप्ता ॥

प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ १८ ॥

सि० कौ० ॥ पटुपटुः ॥

ल० श० ॥ प्रकारे गुणवचनस्य । पा० ८. १. १२. । इत्यादिद्वित्व इत्य-
र्थः । इदं कर्मधारयवद्भावसिद्धान्तोदात्तत्वानुवादकम् ।
पा० ८. १. ११. ॥

शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ १९ ॥

सि० कौ० ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य । पा० ८. १. ४. । परम् । पा० ८.

४, १९.]

॥ फिट्सूत्राणि ॥

३३

१. २. । इत्यर्थः । प्रप्रायम् । ऋ० वे० ७. ८. ४. । दिवेदिवे ।
 ऋ० वे० ७. ३२. १९. ॥

ल० श० ॥ शेषमिति । प्रकाराद्विद्वत्तादन्यद्विद्वत्तमित्यर्थ इत्येके ।
 अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यस्यानुवादकमेतत् । अनु-
 दात्तं पदमेकवर्जम् । पा० ६. १. १५८. । इत्यस्यानुवादकमि-
 त्यन्ये ॥

सि० कौ० ॥ ॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

ल० श० ॥ इति शान्तनवेति । इदं मात्रोपज्ञा । पा० ६. २. १४. । इति
 सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । शान्तनुराचार्यः प्रणीतेति द्वारा-
 दीनां च । पा० ७. ३. ४. । इति सूत्रे हरदत्तः ॥

॥ इति फिट्सूत्राणि समाप्तानि ॥

Die Phitsûtra des Çântanava.

Es sind besonders zwei Fragen, welche in Betreff der vorliegenden Sûtra aufgeworfen sind, die Fragen nach ihrer Entstehungszeit und nach der Oertlichkeit, in der ihr Verfasser gelebt hat; oder specieller:

- 1) Sind die Phitsûtra vor- oder nachpânineisch? und
- 2) War ihr Verfasser Çântanava ein östlicher Grammatiker, sein Werk also ein Werk der sogenannten Prâncas?*)

Was zunächst die erstere dieser beiden Fragen betrifft, so scheint die richtige Beantwortung derselben hauptsächlich davon abzuhängen, ob, nachdem Pânini sein grammatisches Werk, in dem ja auch der Accent behandelt war, verfasst hatte, noch ein Bedürfniss nach einem andern Werke über die Accente vorhanden war, und ob die Phitsûtra einen etwaigen Mangel Pânini's zu ergänzen suchen; ob sich in Çântanava's Werke ein Fortschritt über Pânini hinaus zeigt, oder ob das Umgekehrte der Fall ist. Indessen stellt sich einer derartigen Entscheidung über die Priorität eines der beiden Werke gleich der Umstand entgegen, dass Pânini und Çântanava ihre Lehren über den Accent der Worte aus durchaus verschiedenen Prinzipien herleiten; beide bilden, was ihre Accentlehren betrifft, nicht verschiedene Glieder derselben Entwicklung, sondern gehen auf durchaus getrennten Wegen, und es wäre deshalb von vorn herein sehr wohl denkbar, dass des Einen Regeln einen sehr hohen Grad der Vollkommenheit und Genauigkeit erreicht haben könnten, während die des Andern ungenau und un-

*) cf. M. Müller, History of Ancient Skr. Lit. p. 152; und Goldstücker, Pânini, his place in Skr. Lit. p. 213.

vollkommen wären, und dass dennoch der letztere lange nach jenem seine Regeln verfasst hätte.

Pāṇini bringt seine Regeln über den Accent mit der etymologischen Formation der Worte in Verbindung, er basirt sie so zu sagen auf die Etymologie; Çāntanava dagegen hat Nichts mit letzterer zu thun; er betrachtet das Wort wie es sich ihm fertig in der Sprache darbietet und erklärt seinen Accent 1) aus seiner Bedeutung, und 2) aus seiner äusseren Gestalt, τῷ χαρακτήρι τῆς φωνῆς, aus der συνεξομοίῃ, oder συνέμπτωσις, oder ὁμοιότης τῆς φωνῆς.*) Pāṇini lehrt zunächst 3, 1, 3, dass ein Affix ādyudātta sei, und giebt dann 6, 1, 159—222, 64 Regeln über den Accent des uncomponirten Wortes; von diesen lassen 36 Regeln (161. 162. 166—175. 177—184. 186—190. 192. 194—196. 198—200. 211. 212. 218. 222) keinen Vergleich mit denen des Çāntanava zu, denn sie behandeln den Accent in der Declination und Conjugation, bei der Bildung der Feminina und Wechsel des Accents im Allgemeinen, während die *Phītsūtra* — und dies ist schon characteristisch genug — nur vom unveränderlichen Accente der Prātipadika handeln, aber in den übrigen Regeln bringt Pāṇini den Accent mit der etymologischen Formation der Worte in Verbindung; man vergleiche 159. कर्षात्त्वतो घञो ऽन्त उदात्तः, 163. चित्, 164. तद्धितस्य, 165. कित्, 176. ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्, 185. तित् स्वरितं, 193. जित्, 197. त्रित्वादिर्नित्यं, 205. निष्ठा च द्वाजनात्, 213. यतो ऽनावः, 214. ईडवन्द्वुशंसदुहां ण्यतः, 217. उपोत्तमं रिति, und auch 191. सर्वस्य सुपि; zu diesen Regeln sind die meisten der übrigen Regeln Ausnahmen oder Beschränkungen, 160 und 203 enthalten Reihen von Wörtern, deren Accent sich unter keine allgemeinen Regeln fügt; auf 204. संज्ञायामुपमानं werden wir später zurückkommen. Dasselbe Prinzip befolgt Pāṇini beim Accente der componirten Wörter; er trennt zunächst diese von den einfachen Wörtern 6, 1, 223, — eine Trennung, die Çāntanava nicht macht, — und nimmt dann in 6, 2, soviel ihm irgend möglich ist, auf die verschiedenen Arten der Composition Rücksicht; man vergl. z. B. *bahuvrīhi* 6, 2, 1, 106, 138, 162, 197; *tatpurusha* 2, 123, 193; *karmadhāraya* 25, 46, 57, *akarmadhāraya* 130; *dvigu* 29, 122 etc.

Prof. Steinthal, l. c. pag. 460—62 hat gezeigt, dass Aristarch

*) cf. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern p. 462.

Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

3

bei der Accentsetzung nach zwei verschiedenen Prinzipien verfuhr; er accentuirte einmal verschiedene Wörter in derselben Weise, weil in ihnen eine Gemeinsamkeit der Bedeutung vorhanden war, und ferner accentuirte er nach der äusseren Gestalt. Wenn wir nun behaupten, dass jene beiden Prinzipien, für sich und verbunden mit einander, die Hauptprinzipien sind, nach denen auch *Çāntanava* den Accent zu erklären sucht, so glauben wir uns kaum gegen den Vorwurf wahren zu müssen, dass wir Grundsätze eines Griechen einem Inder unterschieben, denn die erwähnten Prinzipien lassen sich in den *Phitsûtra* viel deutlicher als bei Aristarch erkennen. Es ist überhaupt auch nicht auffallend, dass zwei Männer verschiedener Nationen jene beiden Grundsätze unabhängig von einander aufgestellt haben, denn sie scheinen uns die einzig möglichen zu sein für die, welche die etymologische Formation der Worte entweder unberücksichtigt lassen wollen, — und zu diesen gehört, um dies hier vorwegzunehmen, *Çāntanava*, — oder für die noch keine wissenschaftliche Etymologie vorhanden ist, wie dies bei Aristarch der Fall war. *Çāntanava* giebt bei gleicher Bedeutung gleichen Accent I, 2. पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानां, 3. गेहार्थानामस्त्रियां, II, 14. पीतद्वर्णानां; bei gleicher oder ähnlicher Gestalt betont er gleichmässig I, 5. धपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य, 6. खान्तस्याम्मादेः, 7. हिष्ठवत्स्तरतिशयान्तानां, II, 9. उनर्वनन्तानां, 19. लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः; III, 4. मादीनां च (scil. अच्चां), 6. पान्तानां गुर्वादीनां (scil. अच्चां), 7. युतान्यस्यन्तानां (scil. अच्चां), 12. नपः फलान्तानां oder ले फो नपः, 14. आन्तस्य च नालघुनी (var. Lect. in Si. Kau.), 17. ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा; nach Bedeutung und Gestalt zugleich betont er I, 20. नक्षत्राणामाद्विषयाणां, und 21; II, 4. तुल्यधान्यानां च द्वाषां, 6. खाङ्गशिष्टामदन्तानां, 8. खयुवर्णं कृत्रिमाख्या चैत्, 10. वर्णानां तण्णतिनितन्तानां, 11, 23, 24, 25, 26; III, 3, 5 etc. Sondert man alle Regeln, welche unter diese drei Klassen fallen, aus, so bleiben nur noch übrig die *Adhikāra* —, Regeln über einzelne Worte, über die *Nipāta* und Verdoppelungen am Ende des letzten *Pāda*, die Regel II, 16. लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य mit ihren Beschränkungen, und die drei *Gaṇa ghrītādi*, *grāmādi*, und *kardamādi*.

Der Hauptunterschied zwischen den *pāṇineischen* Accentregeln und denen des *Çāntanava* ist den einheimischen Gelehrten vollkommen klar. *Nāgojibhaṭṭa* bemerkt zu I, 1, dass danach die Worte *uccais* und *vriksha* antodātta seien, und fährt dann ungefähr

so fort: Sollte Jemand bemerken, dass der Antodatta dieser Worte ja schon aus der Suffixbetonung nach P. 3, 1, 3 gemäss der von ihnen in den Unâdisûtra 5, 12 und 3, 66 gegebenen Etymologie (*vyutpâdana*) hervorgehe, (und dass deshalb das *Phitsûtra* unnütz sei), so müsse man ihm sagen, dass er im Unrecht sei, weil das *Phitsûtra* nothwendig sei *avyutpattipakshe*, für diejenige Erklärung des Accentues eines Wortes, welche ganz von der Etymologie absehe; vgl. auch Nâgôjibhaṭṭa zu I, 5. Bhaṭṭojidikshita in der Praudhmanoramâ Cod. Wilson 156. Fol. 104. b. äussert sich so: अथ प्रातिपदिकस्वराः । ते च प्रायेण कृतद्वितप्रत्ययबलेनैव ज्ञेयाः । उणादिषु तूणादिप्रत्ययैः । अयुत्पत्तिपक्षे ऽपि फिट्मूचैः । *) Oder man höre Kaiyaṭa zum Mahâbhâshya P. 7, 1, 77, wo es sich um den Accent des Wortes *akshi* handelt: नद्विषयस्यानिसन्तस्य [Phits. II, 3.] इत्याद्युदात्तत्वमयुत्पत्तिपक्षे चोच्यते । व्युत्पत्तिपक्षे त्वशेर्नित् [Un. III, 156] इति निच्चादाद्युदात्तत्वेन भाव्यं [P. 6, 1, 197.]; oder Sâyana zu Rîgv. 1, 1, 1. देवशब्दः पचाद्यजन्तः [P. 3, 1, 134.] । स च फिट्स्वरेण [Phits. I, 1.] प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण [P. 3, 1, 3 und 6, 1, 163] वानोदात्तः. Und so erklärt Sâyana im Commentare zum Rîgveda überhaupt den Accent der Wörter auf zwei verschiedene Weisen; entweder giebt er die Etymologie und dann erklärt er den Accent natürlich nach Pânini, oder er erwähnt die Etymologie nicht und in diesem Falle bestimmt er den Accent nach den *Phitsûtra*; z. B. *râtna* in Vol. I, p. 210 nach der Etymologie, p. 48 nach Phit. II, 3. *navishayasyânisanantasya*; ebenso *brâhman* p. 131 und 70; *yâças* p. 135 und 124; man vgl. auch p. 80, 166. *dûvas*; 94, 161. *péças*; 100. *sâhas*; 102, 202. *râjas*; 116. *çâvas*; 147. *çrâvas* und *ôjas*; 198. *ânhas*; 284. *ôkas*; 227. *câkshus*; 83. *dhâna*; 86. *pîra* = *çarîra*; 144. *bîla*; 218. *hîraṇya*; 154. *havis*; bei letzterem Worte *pratyayasvareṇa* p. 153 und 164; vgl. auch *ghṛita* auf p. 160 und p. 61, etc. — Sâyana hält gewöhnlich an einer Erklärungsweise fest und nimmt lieber eine Unregelmässigkeit der Bildung (*vyatyaya*) an, als dass er von einer Erklärungsart, wenn sie ihm kein genügendes Resultat giebt, zur andern übergehen sollte; wo er aber letzteres dennoch thut, da ist der Uebergang gewöhnlich vom *vyutpattipaksha* zum *avyutpattipaksha*, höchst selten umgekehrt gemacht, weil die *Phitsûtra* ihrer grossen Dehnbarkeit wegen es in der That selten, wenn überhaupt, unmöglich machen, die Accentuation eines Wortes aus ihnen

*) Vgl. auch Siddh. Kau. ed. Târânâtha, II, 546, Anmerkung 1.

Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

5

zu erklären; z. B. Fälle für den *Vyatyaya*: I, p. 149 sollte *sāda*, als mit Affix *dā* gebildet *pratyayasvareṇa* (P. 3, 1, 3) antodātta sein, aber *vyatyayenādypudāttatvam* (und nicht nach *Phit.* III, 14. *āntasya ca nālaghuni*, oder IV, 12. *nipātā ādyudāttāḥ*); p. 285 sollte *kapōta* seiner Etymologie nach antodātta sein, es ist aber *vyatyayena madhyodāttāḥ* (und nicht nach *Phit.* II, 21. *çakunīnām ca la-ghupūrvānām*). Dagegen werden die *Phitsûtra* im Gegensatz zu Pāṇini angewendet, z. B. zu Rv. 3, 45, 1: *mayūra*, मयूरशब्दो मी-नतेरुर्न [Un. I, 68.] इत्युन्मत्ययान्तः। ... नित्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते [P. 6, 1, 197.] मादीनां [Phit. III, 4.] इति सूत्रेण मध्योदात्तः।; Rv. 3, 42, 9. *pīti*, mit *ktin* gebildet, sollte ādyudātta sein; es ist aber antodātta nach *Phit.* I, 7. (cf. dazu die Erklärung desselben Accenten zu Rv. 1, 5, 6); Rv. 3, 36, 9. *māhina* sollte seiner Etymologie nach madhyodātta sein; es ist aber *grāmādīvat* (Phit. II, 15.) ādyudātta; Rv. 1, 25, 1. यथा । लिखरेणायुदात्तत्वे प्राप्ते (cf. dazu Vol. I, p. 97.) यथेति पादान्ते [Phit. IV, 17.] इति सर्वानु-दात्तत्वं। Für den Uebergang vom *avyutpattipaksha* zum *vyutpattipaksha* vgl. man zu Rv. 1, 1, 6. *bhadrā*: भद्रशब्दस्य नञ्निषयत्वेन [Phit. II, 3.] आयुदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याण इति धातोरूपरि-रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं (cf. Un. II, 28, wo die Svaramañ-jarī Fol. 45. a wirklich *rak* und nicht *ran* hat). Sāyana braucht für *vyutpattipaksha* und *avyutpattipaksha*, auch die Ausdrücke *yaugik-kaṭva* und *rūḍhatva*; vgl. zu Rv. I, 9, 8. इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ।*)

Aus der Verschiedenheit der Prinzipien, nach denen Pāṇini und Çāntanava den Accent zu bestimmen suchen, lässt sich kein genügender Grund für die Priorität des Einen oder Andern der beiden Männer entnehmen; am allerwenigsten würde die Annahme gerechtfertigt erscheinen, dass für Çāntanava die Sprache eine tote, für Pāṇini aber eine lebende gewesen sei**), und dass Pāṇini

*) *Prātipadikasvara* = *phitsvara* bei Sāyana z. B. I, p. 50. *rayi*, *phitsvaraḥ*; p. 112. *rayi*, *prātipadikasvaraḥ*. Für die Ausdrücke *yaugika* und *rūḍha* vgl. man auch Sāyana zu R̥gv. I, 3, 7 in der Erklärung des Accents von *viçve devāsah*. — vgl. auch Sāyana zu R̥gv. I, 163, 10; Kaiyata, *Ma-hābhāshya* ed. Ballantyne p. 19, 39 etc.

**) Viele von Herodian's Regeln sind so äusserlicher Natur, wie es grammatische Regeln nur sein können; man vgl. z. B. *Ἡερὶ Ἰλιαζῆς προ-σφῶδίας*, B. 599. *πῆρὸν ὡς χορηστὸν καὶ ὁξείαν τᾶσιν παρὰ τῷ ποιητῇ παρὰ δὲ τοῖς Ἀτικτοῖς πῆρὸν ὡς λῆρὸν. ἔγχεστέρα δὲ ἢ παρὰ τῷ ποιητῇ*

deshalb vor Çântanava gelebt haben müsse. Man könnte, wie uns scheint, höchstens so sagen: Çântanava verräth ein viel weniger gebildetes grammatisches Bewusstsein als Pâṇini, ist also nicht jünger, sondern älter als er. Glücklicher Weise brauchen wir uns nicht auf ein so allgemeines Raisonement einzulassen, denn es lässt sich anderweitig beweisen, dass Çântanava nach Pâṇini gelebt haben muss, dass ihm Pâṇini's Werk vorgelegen, und dass er dasselbe gelegentlich zu verbessern gesucht hat. Bevor wir aber die Regeln Pâṇini's und Çântanava's betrachten, auf welche unser Beweis sich stützt, sei es erlaubt, eine Stelle Yâska's mit Durga's Commentare hier anzuführen. Yâska handelt Nir. III, 13—17. über Vergleichungswörter und Affixe, und äussert sich dann in III, 18. so: अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते । सिंहो व्याघ्र इति पूजायां । आ काक इति कुत्सायां ।, welche Worte von Durga so erklärt werden: अथेदानीं येषु पदेषु लुप्यन्त उपमाशब्दा इवाद्यस्तान्यवसरप्राप्तानि व्याख्यास्यामः । तानि पुनरिमामन्यर्थोपमानीत्येवमाचक्षते आचार्याः । निष्ठा हीयं तेषु संज्ञेत्यभिप्रायः । तानि च पुनरसमाम्नातान्येव निष्पद्यसमाम्नाये । तेषु वक्तुरभिप्रायगता एत एवोपमाशब्दा अर्थतो लिङ्ग्यन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यते । . . सिंहो व्याघ्र इति पूजायां । यो हि पूज्यो भवति स उच्यते सिंहो देवदत्त इति । अत्र न सिंह एव देवदत्तः । किं तर्हि । सिंहगुणस्तत्र कश्चिदस्ति शौर्यादिः । अतस्तदभिधानेनोपमार्थं कृत्वोपमाशब्दानामिवादीनामन्यतममनुच्चारयन्नेव ब्रवीति सिंहो देवदत्त इति । यत्तदनुच्चारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप इत्युच्यते । आ काक इति कुत्सायां । यो हि लौब्धादिदोषसमन्वयेन कुत्सनीयो भवति स एवमुच्यते आयमिति । अत्रापि श्रैवायमितीवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । धार्त्र्यादिदोषसमुच्चयेन यः कुत्स्यते स काको ऽयमित्युच्यते ॥. Yâska würde hiernach ein Wort *siṅha* oder *vyāghra*, wenn es in der angegebenen Weise ohne Vergleichungspartikel gebraucht würde, als ein *luptopama*, d. h. als ein Wort, dessen Vergleichungspartikel ausgefallen ist, betrachten, und er würde dies, wie man vermuthen darf, vielleicht auch dann noch thun, wenn ein Wort *siṅha* nicht nur Beiwort einer Person wäre, die mit einem Löwen

ἀνάγνωσις, ἐπεὶ τὰ εἰς ὅς λήγοντα δισύλλαβα εἰ ἔχοι τὴν πρώτην συλλαβὴν ἔχουσιν τὸ π καὶ τὸ ῆ ὀξύνονται, οἷον πηρός, πηλός. οὕτως καὶ πηρός. Oder A, 68. ὄγμον: ὡς ὄλβον. τὰ γὰρ εἰς ὅς λήγοντα δισύλλαβα μονογενῇ ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ ὀ καὶ ἔχοντα δύο συμφωνὰ ἢ πλείονα βαρύνεσθαι θέλει, οἷον ὄκνος, ὄμβρος, ὄρδος, ὄστος, ὄρθος, ὄροφος. οὕτως καὶ ὄγμος. M. 148 etc. Man wird dem Herodian aber deshalb wohl keine todte Sprachanschauung zuschreiben wollen.

Die *Phitsûtra* des *Çantanava*.

7

verglichen würde, sondern sogar zum Namen einer solchen Person geworden wäre.

Wie dem auch sein mag, dem fortgeschrittenen grammatischen Bewusstsein Pāṇini's genügt eine solche Anschauungsweise nicht mehr; seiner Theorie nach kann ein Wort seine Bedeutung auch nicht im Geringsten ändern, ohne zugleich auch seine Form zu ändern, ohne ein Affix anzunehmen, durch welches die Modification der Bedeutung bezeichnet wird. Das Wort *pañcālās*, 'die Pañcāler' kann, ohne ein neues Affix anzunehmen, nicht 'das Land der Pañcāler' bezeichnen; ebensowenig kann das Wort *sinha* ohne neues Affix Name eines Menschen werden, der einem Löwen verglichen wird; bezeichnet nun trotzdem in der Sprache *pañcālās* wirklich 'das Land der Pañcāler', und ist ein Mensch *sinha* genannt, so ist die ursprüngliche Bedeutung der betreffenden Worte nicht etwa ohne Antritt eines Affixes so modificirt worden, sondern es ist ein Affix angetreten, aber wieder abgefallen, oder, um genauer zu reden, es ist dafür eine Niete substituirt worden. P. 5, 3, 95 wird die Anfügung des Affixes *kan* an Prātipadika gelehrt und dann heisst es 96. **इवे प्रतिष्ठतौ**, ['das Affix *kan* ist ebenfalls an ein Prātipadika anzufügen, wenn man etwas bezeichnen will, das dem durch das Prātipadika Bezeichneten] gleich, [wenn das durch das neue Wort zu Bezeichnende] eine Nachbildung [dessen ist, was durch das ursprüngliche Wort bezeichnet wird']; z. B. von *aṇva* 'Pferd' bildet man *aṇvaka* 'eine Figur aus Holz etc., die einem Pferde gleich'; 97. **सञ्ज्ञायां च**, 'Und [*kan* ist unter gleichen Umständen anzufügen, wenn das neue Wort] der Name [dessen ist, was dem durch das ursprüngliche Wort Bezeichneten gleich]; 98. **लुम्मनुष्ये**, 'für das nach voriger Regel anzufügende Affix *kan* ist jedoch] *lup* [zu substituiren, wenn das neue Wort der Name eines] Menschen [ist, der dem durch das ursprüngliche Wort Bezeichneten gleich]; z. B. *caṇcā* ist Name eines Menschen, der einem Strohmanne gleich. Zu 98. bemerkt das Mahābhāṣya: **किमर्थं मनुष्ये लुपुच्यते । न लुगेवोच्यते । लिङ्गसिद्धर्थं लुम्मनुष्ये । लिङ्गसिद्धर्थं मनुष्ये लुपुच्यते । चञ्चेव चञ्चा । नञिकेव वञ्चिका । खरकुटीव खरकुटी ॥ Kaiyaṭa: लिङ्गसिद्धर्थमिति । वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । चञ्चे मनुष्याविति । तदुक्तं हरीतक्यादिषु व्यक्तिः [V. 1. zu P. 1, 2, 52.] इति । लुकि तु मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः ॥ Nāgojibhaṭṭa: ननु युक्तवद्भावेन [cf. P. 1, 2, 51.] लिङ्गवचनयोरेकयोर्विधानालिङ्गमात्रग्रहणमयुक्तं । अत आह वचनं त्विति । हरीतक्यादिष्वस्य पाठादिति भावः । मनुष्य-**

नुपि प्रतिषेधः [V. 3. zu P. 1, 2, 52.] इति विशेषणविषयमिति बोध्यं ॥
 An P. 5, 3, 98. schliesst sich nun Regel 6, 1, 204. **संज्ञायामुपमानं**
 so an, dass sie lehrt, die nach 5, 3, 98 formirten Wörter *cañcā* etc.
 als Namen von Menschen, die mit dem durch sie bezeichneten ver-
 glichen werden, seien *âdyudâtta*. 6, 1, 204 wird im *Mahâbhâshya*
 deshalb besprochen, weil der *Âdyudâtta* schon aus dem *Anubandha*
 des Affixes *kan*, dessen Kraft bei Substitution von *lup* für *kan* kei-
 neswegs durch P. 1, 1, 63 (cf. *Mahâbhâshya* ed. Ballantyne p. 717 ff.)
 aufgehoben wird, folgen sollte; wir brauchen jedoch auf jene Be-
 sprechung, deren Gegenstand das *upamânasyâdyudâtta vacanam jñâ-*
*pakam anubandhalakshane svare pratyayalakṣaṇapratishedhasya**)
 der Calc. Ausg. Pāṇini's ist, nicht einzugehen, da sie für unsern
 Beweis nicht von Belang ist, und bemerken nur, dass, wenn Pā-
 ṇini einmal noch eine besondere Regel für den Accent der *Upa-*
mâna geben wollte, er sich, ohne ungenau oder undeutlich zu sein,
 in 6, 1, 204 deshalb so kurz fassen konnte, wie er gethan hat, weil
 er sich auf die erwähnten Regeln des 5ten Buches zurückbeziehen
 konnte. Die von P. 6, 1, 204 gegebene Regel wird nun auch von
Çântanava gegeben und zwar in folgenden Worten: II, 16.**)

*) An *gargā* und *vatsā* tritt nach P. 4, 1, 105 *yañ*, also *gārgyaḥ*,
vātsyaḥ, an *vidā* nach P. 4, 1, 104 *añ*, also *vaidāḥ*; für *yañ* und *añ* wird
 P. 2, 4, 64 *luk* substituirt, also *gārgāḥ*, *vātsāḥ*, *vidāḥ*; durch die Substi-
 tuirung jenes *luk* wird der *Âdyudâtta*, der nach 6, 1, 197 aus dem *Anu-*
bandha *n* der Affixe *yañ* und *añ* folgt, nicht aufgehoben, man sollte also
gārgāḥ, *vātsāḥ*, *vidāḥ* erwarten. Nun hat aber Pāṇini dadurch, dass er in
sañjñâyām upamānam den Accent, der schon aus dem *Anubandha* *n* des
 Affixes *kan* nach P. 6, 1, 197 folgen sollte, noch einmal vorgeschrieben
 hat, angedeutet, dass eine Operation, die durch ein Affix bedingt wird, bei
 Wegfall dieses Affixes nicht statthat, sobald sie einen Accent betrifft, der
 von einem *Anubandha* des Affixes abhängt, und deshalb sagt man nicht
gārgāḥ sondern *gārgāḥ* etc. An *âtri* tritt P. 4, 1, 122 *dhak*, also nach
 P. 6, 1, 164, 165 *âtreyaḥ*; für *dhak* tritt *luk* ein nach P. 2, 4, 65, und man
 sagt nicht *âtrāyaḥ*, sondern *âtrayaḥ*, weil der *Antodâtta* durch P. 6, 1,
 204 aufgehoben wird. In *uṣṭragrîva* und *vâmarajju* wird P. 5, 3, 100 *lup*
 für das 5, 3, 96 *ive pratikṛitau* vorgeschriebene *kan* substituirt; das *n* von
kan verliert dabei durch P. 6, 1, 204 seine Wirkung. Ueber *jñâpaka*
 vgl. Goldstücker Pāṇini pag. 108 ff., Aufrecht, Catalog. Codd. Mss. Oxf.
 p. 160, b; P. 6, 1, 204 wird in Purushottamadeva's *Jñâpakasamuccaya* Cod.
 Walker 208. Fol. 81. a. behandelt. —

**) Beachte auch die Stellung des *Sûtra*, es folgt auf *grâmâdinām ca*
 wie Pāṇini's *sañjñâyām upamānam* auf *vṛishâdinām ca*; cf. Note zu II, 16. —

Die *Phitsûtra* des *Çântanava*.

9

लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य, oder wie die *Vṛitti* liest **स्फिगन्तस्योपमेयनामधेयस्य**. *Çântanava* hat keine Regeln gegeben, auf die er sich wie *Pāṇini* zurück beziehen kann, er muss deshalb Alles, was *Pāṇini* im 5ten Buche über die Worte, um die es sich hier handelt, gesagt hat, in seiner Accentregel zusammenfassen; und wie thut er dies? Er geht zu *Pāṇini*'s Regeln 5. 3, 96—98 und überträgt die Schlagwörter derselben theils in seine eigne Terminologie, theils giebt er sie in einer für seine Regel passenden Sprache überhaupt wieder; für das *lup* in 98. setzt er *sphig*, (dies scheint das ursprüngliche in II, 16) für das *ive* in 96. *upameya* resp. *aupamya*, und für *sañjñāyām* in 97. *nāmadheya*, nennt also die betreffenden Wörter *sphigantāni* resp. *lubantāni upameyanāmadheyāni* oder *sphigantāni aupamyanāmadheyāni*. Es scheint uns gradezu unmöglich, dass zwei Männer bei so eigenthümlichen Regeln, wie die vorliegenden sind, zu einem so hohen Grade der Gleichheit in Anschauung und Sprache, wie zwischen *Pāṇini* und *Çântanava* hier stattfindet, unabhängig von einander hätten kommen können; der Eine muss vom Andern entlehnt haben, und ist dies der Fall, so kann das Verhältniss beider zu einander nicht anders sein, als wir es dargelegt haben; *Pāṇini* muss der ältere sein. Wäre aber auch so noch Zweifel an der Posteriorität des *Çântanava* vorhanden, so würde derselbe durch den Umstand gehoben werden, dass *Çântanava* zu seiner Hauptregel II, 16, und also auch zu P. 6, 1, 204 in II, 17 und 18 zwei Beschränkungen giebt, die *Pāṇini* nicht kennt, also, wie man mit Nothwendigkeit folgern muss, auf einem spätern Standpunkte als *Pāṇini* steht; II, 17. न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणां, 'Ādyudatta sind jedoch nicht die Namen von Bäumen und Bergen, und die Worte *vyāghra*, *siṃha*, *mahisha*, wenn sie *lubantāni upameyanāmadheyāni* sind'; II, 18. राजविशेषस्य यमत्वा चेत्, 'die Anfangssylbe eines Königsnamens, der als *lubanta upameyanāmadheya* gebraucht wird, ist nur dann udatta, wenn sie einen *Vṛiddhivocal* enthält.' Es lässt sich für *Çântanava* nicht geltend machen, was in Bezug auf die *Prāticākhyen* bemerkt zu werden pflegt, dass er in gewissen Punkten ausführlicher und genauer sein könne, ohne dass er deshalb jünger als *Pāṇini* zu sein brauche; die *Prāticākhyen* haben ein ganz anderes Ziel als *Pāṇini* vor sich, sie sind nicht, wie *Pāṇini*'s Werk, Grammatiken; *Pāṇini* und *Çântanava* aber wollen beide dasselbe, sie wollen beide den Accent der *Prātīpādika* bestimmen, und wenn dabei der Eine genauer ist als der An-

dere, so ist dies ein sicheres Zeichen für seine Posteriorität. Hätte Pāṇini seine Regeln nach Çantanava verfasst, so hätte er Çantanava's Regeln II, 17 und 18 nicht ignoriren können.

Obiges erscheint uns der einzig mögliche aus dem Werke Çantanava's selbst zu entnehmende Beweis dafür, dass die *Phitsûtra* nach Pāṇini abgefasst sein müssen; die beiden letzten *Sûtra* Çantanava's sind allerdings ebenfalls den von Pāṇini am Anfange des 8ten Buches gegebenen Regeln nachgebildet, aber sie fehlen in der *Phitsûtravṛtti* und sind wahrscheinlich ein späterer Zusatz, können also Nichts beweisen. Dass das Resultat, zu dem wir hier gekommen sind, mit den Ansichten der gelehrten Inder über das Alter der *Phitsûtra* übereinstimmt, ist schon von Prof. Goldstücker Pāṇini p. 217 ff. nachgewiesen worden; man vergleiche besonders p. 219 Nāgajibhaṭṭa's Zeugniß: यद्वा फिट्सूत्राणि पाणिन्यपेक्षया धुनिककर्तृकाणि, 'But, on the other hand, these *Phitsûtras*, when considered in reference to Pāṇini, are as if they were made to-day.'

Die Abfassungszeit der *Phitsûtra* in der Gestalt, in welcher sie uns vorliegen, näher zu bestimmen, ist mir bis jetzt nicht möglich gewesen; ich vermute aber, dass auch der Verfasser des *Mahābhāṣya* sie noch nicht gekannt hat. Alle Stellen seines Werkes, wenigstens, welche ich zu den *Phitsûtra* verglichen habe, haben mir gezeigt, dass es nirgends *Patañjali* ist, der sie erwähnt, sondern immer erst sein Commentator Kaiyaṭa; man wird sicherlich auch daraus, dass *Patañjali* z. B. *sama* und *sima* an mehreren Stellen (P. 3, 1, 3; 6, 1, 158) als *anudatta* neben einander erwähnt, nicht schliessen wollen, er habe *Phit.* IV, 10, oder aus *napuṇsa-kasvara* er habe II, 3 gekannt; selbst ein *prātipadikam antodāt-tam* berechtigt noch zu keinem derartigen Schlusse. Da mir nur ein kleiner Theil des *Mahābhāṣya* bekannt ist, würde es voreilig sein, wollte ich mich hier mit Bestimmtheit aussprechen, indessen scheint mir der Umstand, dass das *Sûtra phisho 'nta udattaḥ* oder das charakteristische *phish* an manchen Stellen, wo die Anführung desselben dem *Patañjali*, wenn es ihm bekannt gewesen wäre, sehr nahe gelegen hätte, nicht erwähnt wird, sehr gegen die Existenz der *Phitsûtra* zu *Patañjali*'s Zeit zu sprechen. Ich will eine dieser Stellen anführen. P. 6, 1, 123. wird für den Finalen von *go* unter gewissen Umständen die Substitution von *ava* gelehrt; Kātyāyana ist damit nicht zufrieden; er verbessert *gor agvacanam*, an *go* solle der *Āgama a* treten, denn bei der Substitution von *ava* für den

Die *Phīṣūtra* des *Çāntanava*.

11

Finalen würde *gava* antodātta werden, damit aber der *Ādyudātta* eines *Bahuvrīhi gāvāgra* nicht übereinstimmen; würde aber der *Āgama a* angefügt, so würde *gava*, weil die *Āgamas* *anudātta* seien, *ādyudātta* werden, und damit würde der *Ādyudātta* von *gāvāgra* im Einklang stehen; der Accent von *go* wird in der Discussion *avyutpattipakshe* und *vyutpattipakshe* betrachtet. Die uns interessierenden Worte sind: ॥ गोरग्वचनं गवाये खरसिद्धर्थं ॥ गोरग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनं । गवाये खरसिद्धर्थं । गवाये खरसिद्धिर्यथा स्यात् । गवायं । अवडादेशे हि खरे दोषः । अवडादेशे हि खरे दोषः स्यात् । अन्तोदात्तस्थान्तर्यतो ऽन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन*) । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमायुदात्तो ऽपि । तच्चान्तर्यत आयुदात्तस्यायुदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्थान्त उदात्तो भवतीति । सो ऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः । तच्चान्तर्यतो ऽन्तोदात्तस्थान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥ यदि पुनर्गमैर्दोर्विधीयते**) किं कृतं भवति । प्रत्ययायुदात्तत्वे कृत आन्तर्यत आयुदात्तस्यायुदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमायुदात्तो यदैकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन***) । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनायुदात्तस्यायुदात्त आदेशो भविष्यत्येवमन्तोदात्तो ऽपि । तच्चान्तर्यतो ऽन्तोदात्तस्थान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्थान्त उदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । सो ऽसौ लक्षणेनायुदात्तः । तच्चान्तर्यत†) आयुदात्तस्यायुदात्त आदेशो भविष्यतीत्यादि । Wir begegnen hier nicht dem Terminus *phish*, nicht der Regel *phisho 'nta udāttaḥ*, erst Kaiyaṣa beginnt: अत्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः फिष इत्यन्तोदात्तः. Dass eine Regel wie *prātipadikasyānta udāttaḥ* schon vor *Çāntanava* existirt haben mag, hat schon Prof. Goldstücker ausgesprochen; cf. unten. —

Was nun die Frage nach der Oertlichkeit betrifft, in der die *Phīṣūtra* verfasst sind, so hat man bis jetzt angenommen, *Çānta-*

*) cf. Kaiyaṣa, *Mahābhāṣya* Ed. p. 407. — Nāgojibhaṭṭa, *Paribhāṣendu-ṣekhara* 30: ॥ व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ निमित्तसङ्गावादिशिष्टो ऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशो । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशो ऽसहायः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहाये तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः । — Siddh. Kau. Vol. I, p. 153. Anmerk. 24.

**) Ms. डो विधीयते.

***) Ms. व्यपदेशिवद्भावेन.

†) Ms. तच्चान्तर्यत.

nava habe zu den Prâñcas, den Grammatikern des östlichen Indiens gehört; genügende Beweise sind jedoch für diese Ansicht nicht vorgebracht worden. Im Osten Indiens müssen grammatische Studien schon früh betrieben worden sein, denn schon Pāṇini gebraucht Termini östlicher Grammatiker in seinem Werke; die auf uns gekommenen Nachrichten über die Thätigkeit jener Grammatiker sind indessen sehr spärlich; sie beschränken sich fast ausschliesslich auf einige Termini, die ihnen eigenthümlich waren, wie die Bezeichnungen der Casus *prathamā*, *dvitīyā*, *tritīyā* etc. (cf. Schol. zu P. 2, 3, 46; 2; 3; 13; 7; 30; 36), der Ausdruck *auñ* P. 7, 1, 18 für die Endungen *au* des Nom. und Acc. Du. (cf. Schol. zu P. 7, 1, 18), *āñ* bei P. 7, 3, 105 für die Endung des Instr. Sg. (cf. Schol. zu P. 7, 3, 105), und *bhaviṣhyanti* für das pāṇineische *Lṛiṭ* (cf. Schol. zu P. 3, 3, 15, V. 1.); vermuthlich gehört auch *bhavantī* für das pāṇineische *Lat*, das von Ujġvaladatta zu Up. III, 50 als *anyācāryasañjñā* bezeichnet wird, den Oestlichen, die ja das Futurum, wie wir eben sahen, mit *bhaviṣhyanti* bezeichneten. Çāntanava nun stimmt in den meisten seiner Termini mit Pāṇini überein, abgesehen von solchen Ausdrücken wie *akshara*, *anta*, *antya*, *ādi*, *upottama*, *guru*, *dvitīya*, *laghu*, *varṇa*, *vṛiddha* in II, 23, *saṃyoga*, *strī*, *hrasva* etc. auch in solchen wie *at* = *ā* II, 6; *rit* = *rī* II, 11; *ku* = *kavarga* I, 21; II, 7; III, 3; *ik* II, 26; *khay* II, 8; *āp* I, 20; aber ausser diesen macht er von einigen Terminis Gebrauch, die ihm eigenthümlich sind. Weil nun unter letzteren einer ist, der von Bhaṭṭojidīkshita als ein Terminus der Oestlichen bezeichnet wird, hat man angenommen, die *Phitsûtra* seien wahrscheinlich ein Werk der Oestlichen. Dass diese Annahme haltlos sei, ist schon von Prof. Goldstücker, Pāṇini p. 215 ff., nachgewiesen worden. Die eigenthümlichen Termini der *Phitsûtra* würden, selbst wenn die Commentatoren bei jedem einzelnen sagten, er sei ein Terminus der Oestlichen, noch zu keinem Schlusse berechtigen; Pāṇini gebraucht ja auch Termini der Oestlichen und doch gehört er nicht zu ihnen. Wir wissen aber nur von dem *sphig* = *hup*, das die *Phitsûtravṛitti* II, 16 liest und das daselbst auch von Bhaṭṭoji erwähnt wird, dass es den Prâñcas angehörte, über *phish**) in I, 1

*) Mit *phish* wird zuweilen das ganze Werk Çāntanava's bezeichnet; Kāçikā zu P. 6, 2, 14: समुद्रशब्दोऽपि फिषि पाटलापालङ्कारासागरा-
थानीमित्यन्तोदात्त एव ; zu P. 6, 2, 32: फिषि तु साङ्गश्लोकाभिव्यक्त्यासि-

Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

13

wird uns einfach berichtet von Nāgojibhaṭṭa, es sei ein Terminus früherer Grammatiker *pūrvācāryasañjñā*, *) von der *Phitsûtravṛitti*, dass der Ausdruck von *Çāntanava* gebildet sei; in Betreff der übrigen Termini — (sie sind *ash*, oder nach der *Phitsûtravṛitti* **) *aç* für *ac*, in *ashanta* II, 24; *dryash* II, 4; 26; *tryash* III, 2; *bahvash* II, 19; resp. *açanta*, *dryaç*, *tryaç*, *bahvaç*; *hay* für *hal* II, 25; III, 17; *yaṇanvā* II, 18, cf. Note; *çit* oder nach der *Vṛitti* *siṭ* = *sarvanāman* II, 6; und *nap* = *napuṇsaka* II, 3 und III, 12) — wissen wir gar Nichts. — Auch in der Bemerkung Bhaṭṭojidikshita's zu IV, 14, aus der allein Prof. Goldstücker schliessen würde, dass *Çāntanava* zu den *Prāñcas* gehört habe, kann ich Nichts finden, was diese Behauptung rechtfertigen könnte. Bhaṭṭoji sagt l. c., dass *saha* nach jener Regel antodāṭṭa sei und fährt dann fort: 'Aber ***') die Oestlichen sagen, in Pāṇini's Regel 6, 3, 78 sei *saha* ādyudāṭṭa; das ist zu bedenken.' Prof. Goldstücker l. c. p. 218 und 237 hat selbst bemerkt, dass unter diesem Ausspruche der *Prāñcas* der des Patañjali zu P. 6, 3, 78 ādyudāṭṭanipātanam *karishyate* zu verstehen sei, †) es kann also mit Bhaṭṭoji's Worten jedenfalls kein Vorwurf, den die *Prāñcas* etwa dem Pāṇini machen wollten, gemeint sein, ††) und ich sehe deshalb nicht, warum *Çāntanava*, der ja nach Bhaṭṭoji's Erklärung der Regel IV, 14 gar

कदाचार्वाघाटानामन्तः पूर्वं चेति पद्यते. Haradatta zu P. 6, 2, 16; कन्याशब्दः स्वरितान्त इति । तिब्यशिक्ष [IV, 8] इति फिषि पाठात्; zu P. 6, 2, 42: फिषि त्विगन्तानां च द्वयाम् [II, 26] इति पठेऽन्तोदात्तः । cf. zu *Phit.* II, 26; III, 16; IV, 8 und 19. —

*) Svaraprakāṣa: फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा प्रातिपदिकमुच्यते.

**) Ehe nicht andere Mss. der *Phitsûtravṛitti* verglichen sind, wage ich nicht zu entscheiden, wie viel Werth den Lesarten *aç* und *siṭ* beizulegen ist. Auch *ash* gehört, wie ich während des Druckes bemerke, den Oestlichen; Tārānāth Si. Kau. I. p. 226: *ash iti acāḥ sañjñeti prāñcaḥ*.

***') Das *tu* in *iti tu prāñcas* ist erst von mir nach den Mss. der Si. Kau. hinzugefügt.

†) Prof. Goldstücker's Worte p. 217 sind: ... the eastern grammarians point out the difference between a rule of Pāṇini and one of Śāntana, when the context in which this passage occurs leaves no doubt, that they meant a criticism on Pāṇini.

††) Vgl. dazu eine Randbemerkung im *Svaraprakāṣa* zu *Phit.* IV, 12: सहशब्दो निपातत्वाद्युदात्त इति सहस्य स इति सूचे भाष्यादियन्याः, in der das *bhāṣhyādigranthāḥ* dem *prāñcas* des Bhaṭṭ. zu IV, 14 gleich steht.

nicht mit den *Prāñcas* in Einvernehmen steht, zu ihnen gehören sollte; vgl. auch *Nāgojibhaṭṭa* und Note zu IV, 14. —

Die Frage nach der Oertlichkeit, in der die *Phīṣṣūtra* entstanden sind, scheint mir so lange unbeantwortet bleiben zu müssen, bis wir entweder ein bestimmtes Zeugniß für ihren östlichen oder nicht-östlichen Ursprung auffinden, oder genauere Nachrichten über die *Prāñcas* uns in den Stand setzen, *Çāntanava*'s Verhältniss zu ihnen beurtheilen zu können. Sollte es sich dann wirklich herausstellen, dass *Çāntanava* zu den Oestlichen gehörte, so würden mir folgende beiden Punkte damit in Einklang zu stehen scheinen:

1) Der Formation des Namens nach ist *Çāntanava* *) ein Nachkomme des *Çāntanu*; ein *Çāntanu* erscheint zuerst *Rīgv.* 10, 98 und *Yāska Nir.* II, 10 erzählt zur Erklärung jenes Hymnus eine Legende, in der *Çāntanu* ein Nachkomme des *Kuru* genannt wird; **देवापिश्वाष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरवौ**)** **भ्रातरौ बभूवतु:** 'Devāpi und *Çāntanu* waren Brüder, Söhne des *Riṣṭiṣheṇa* und Nachkommen des *Kuru*'; cf. *Weber, Ind. Stud.* I, p. 203; *Westergaard*, über den ältesten Zeitraum der Ind. Gesch. p. 14. Note. Im *Mahābhārata* ist ein *Çāntanu* ebenfalls Nachkomme des *Kuru* und Urgrossvater der den Kampf führenden *Kaurava* und *Pāṇḍava*; cf. *Weber Ind. Lit.-G.* p. 39, Anm. Da nun die *Kuru* ihren Sitz im Osten Indiens hatten, so scheint der Wohnsitz *Çāntanava*'s, des Gliedes einer *Çāntanu*-Familie, zunächst auch im östlichen Indien gesucht werden zu müssen.

2) *Çāntanava* scheint bei Ausarbeitung seiner *Sūtra* die Werke *Kātyāyana*'s, des Verfassers der *Vārttika* zu *Pāṇini* und des *Vājasaneyiprātiçākhyā*, der im Osten Indiens lebte***), benutzt zu haben; *Çānt.* I, 8—10 giebt 3 Regeln über den *Ādyudātta* und

*) Gegen *Haradatta*'s *Çāntanu* zu P. 7, 3, 4 ist der Name *Çāntanava* hinreichend bestätigt; *Haradatta* nennt zu P. 6, 2, 14 die *Phīṣṣūtra: Çāntanavīyaṃ catuṣkaṃ sūtram*; cf. zu IV, 19. Das *Çāntanavīya* in *Shadguruçishya* bei *M. Müller, History of A. Skr. L.* p. 239 weiss ich mit unserm *Çāntanava* nicht in Verbindung zu bringen.

**) Wie ich von Prof. *Goldstücker* erfahre, hat die *Kāçikā* im *Gaṇa* zu P. 2, 2, 31 die Composita *devāpiçāntanū* und *çāntanudevāpi*. *Durga* erklärt: *devāpiçārṣṭiṣheṇaḥ çāntanuçārṣṭiṣheṇa eva*.

***) Mit Nothwendigkeit scheint mir dies nur daraus hervorzugehen, dass *Patañjali* im Osten Indiens gelebt hat und *Kātyāyana* sein Landsmann genannt wird; cf. *Weber, Ind. Stud.* V, 155 ff.; IV, 65, 84; I, 227 Note; *Goldstücker Pāṇini* p. 217, 236.

Die *Phīṣūtra* des *Çāntanava*.

15

Antodātta von *dakṣiṇa*, Kāty. V. Pr. II, 29, 30 handelt über den Ādyud. und Nicht-ādyud. von *dakṣiṇā*; Çānt. I, 11 lehrt, dass das Wort *krishṇa*, wenn es keinen Mriga bezeichnet, antod. ist; V. Pr. II, 25 lehrt, dass *krishṇa*, wenn es einen Mriga bezeichnet, ādyud. ist; Çānt. I, 19 lehrt, dass *āçā*, wenn es nicht 'Himmelsgegend' bezeichnet, antod. ist; dazu ist zu bemerken, dass V. Pr. II, 39 das Wort *āçā* als Ādyud. hervorhebt; und dass dies Wort sich in der Vāj. S. nur in der Bedeutung 'Himmelsgegend' vorfindet. Çānt. IV, 17 lehrt, *yathā* sei am Ende eines Pāda anudātta; V. Pr. II, 9 lehrt, dass *yathā* nach bestimmten Worten, die aufgezählt werden, oder, wie die Belegstellen zeigen, am Ende des Pāda anudātta ist. Vielleicht lassen sich hierher, anderer Punkte nicht zu gedenken, welche Çāntanava und das Vāj. Pr. mit andern Werken gemein haben*), auch folgende Punkte ziehen: Çānt. II, 6 giebt die allgemeine Regel, dass Namen von Körpertheilen und Pronomina, die mit *ā* endigen (*svāṅgaçīlām adantānām*), ādyudātta sind; Vāj. Pr. II, 31 giebt die specielle Regel, dass *karṇa* als Glied des Körpers (*karṇa svāṅge*) ādyudātta ist, und erwähnt II, 39 *sarva* und *viçva* als ādyudātta. Çānt. II, 10 *varṇānām taṇatinitantānam* lehrt, dass Farbenamen, welche auf *ta, ṇa, ti, ni, t* ausgehen, ādyudātta sind; Vāj. Pr. II, 35 hebt das Wort *eta carṇe* als ādyudātta aus, und ebenso II, 36 *rohita*. Endlich hat schon Prof. Goldstücker Pāṇini Note 250 bemerkt, dass Phīṣ. I, 18 *aryasya svāmīyākhya cet* dem Inhalte nach gleich dem Vārttika *svāmīnyantodāttatvaṇi ca* zu P. 3, 1, 103 ist. — Indessen berechtigen die erwähnten beiden Punkte, der Name des Verfassers der Phīṣūtra und ihre Beziehung zu den Werken Kātyāyana's für sich noch nicht zu dem Schlusse, dass Çāntanava im Osten Indiens gelebt haben müsse.

Vermuthlich hatten schon vor Çāntanava Gelehrte den Accent der Prātīpadika in seiner Weise zu bestimmen gesucht, und es werden dies namentlich Männer wie Gārgya (cf. Nir. I, 12; M. Müller, History p. 164) gewesen sein, welche annahmen, dass gewisse Wörter nicht von Wurzeln abgeleitet werden könnten, Männer, die als Grundsatz hinstellten: *Uṇādayo 'pyutpannāni prātīpadikāni*, **)

*) Auf Punkte, in denen die Phīṣūtra mit den Uṇādi-Sūtra, dem Nirukta, Rikprātīcākhyā etc. übereinstimmen, ist in den Noten aufmerksam gemacht.

**) Paribhāṣā 22 in Nāgojibhatta's Paribhāṣenduṣekhara, Cod. Wilson 280; vgl. auch Goldstücker Pāṇ. p. 172 ff.

‘die Unādi-Wörter sind Prātipadika ohne Etymologie’, oder wie ein Anderer sich ausdrückt: *Unādīni yathā jātāni tathā sādhrīni*, ‘the Unadi words are perfect as they are’ (Aufrecht Ujvaladatta p. VI). Diese Gelehrten konnten den Accent der Wörter, denen sie so eine Etymologie absprachen, nicht in Pāninesischer Weise bestimmen *), mussten also zunächst für diese andere Accentuationsgesetze aufsuchen, und diese konnten, wie mir scheint, keiner andern Natur sein, als die des *Çāntanava* sind; später suchte man dann den Accent aller Wörter nach den oben erwähnten Prinzipien zu bestimmen. **)

Çāntanava giebt seine Regeln für die Bhāshā und die vedische Sprache, betrachtet aber die letztere nur wie die Ausnahme; der Atharvaveda citirt er namentlich in IV. 11; *chandasī* in I, 10; 14; III, 9; IV, 5 (*Phitsûtravṛitti* hier: *acchandasi*) und IV, 9; es gilt gleichfalls in I, 11 und 15, nach der *Vṛitti* auch in IV, 10; *pāda* in IV, 17; *bhāshāyām* I, 16. Eine grosse Zahl der in den *Sûtra* vorkommenden Wörter sind bis jetzt noch nicht in der vedischen Literatur, einige überhaupt noch nirgends nachgewiesen.

Man darf nicht erwarten, diejenigen *Phitsûtra*, welche nicht den Accent einzelner fertig in ihnen gegebener Wörter bestimmen, wie z. B. I. 11; 17 etc. thun, sondern eine ganze Klasse von Wörtern nach den oben erwähnten Prinzipien *Çāntanava*’s umfassen, immer in ihrer ganzen Ausdehnung richtig zu finden; manche von ihnen gelten im besten Falle nur a potiori.

*) Vgl. unser Citat aus dem *Svaraprakāṣa* zu I, 1. —

**) Prof. Goldstücker hat schon darauf aufmerksam gemacht, dass in der Stelle *Sāyaṇa*’s zu Rv. 1, 1, 1. *Gārgyasya mate ’gniçabdasyākhaṇḍa-prātipadikatvāt phisho ’nta udātta ityantodāttatvam* das *Gārgyasya mate* nur auf *agniçabdasyākhaṇḍa-prātipadikatvāt*, nicht auch auf *phisho ’nta udātta ityantodāttatvam* bezogen werden darf. Es wird aber schon zu *Gārgya*’s Zeit eine Regel wie *prātipadikasyānta udāttaḥ* existirt haben, die wir bei Patañjali, der insoweit derselben Ansicht als *Gārgya* war, als er den sogenannten Unādi-Bildungen eine Etymologie absprach, vorfinden. — Der Grund, weshalb *prātipadikasya anta udāttaḥ* zur Hauptregel gemacht ist, liegt wohl darin, dass der Accent in Wirklichkeit öfter auf der Endsylbe als auf andern Sylben des Wortes ruht. Pāṇini macht zu Hauptregeln für die Prātipadika, dass die Anfangssylbe eines Affixes udātta sei, — wobei zu bemerken, dass viele und grade sehr häufig gebrauchte Affixe einsylbig sind, — und dass im Compositum die letzte Sylbe udātta sei; über letztere vgl. Prof. Benfey, Götting. gelehrte Anzeigen 1848, pag. 1999. —

Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

17

Wo die Commentatoren zu den Regeln Beispiele beibringen, welche in vedischen Texten anders als von ihnen accentuirt werden, habe ich die vedische Accentuation, soweit sie mir bekannt war, in den Noten angegeben. Prof. Aufrecht in der Vorrede zu Ujvaladatta's Commentary on the Uṇādi Sūtras*) bemerkt, dass die Accentuation der Grammatiker mit Vorsicht aufzunehmen sei, und wir haben namentlich in Betreff Ujvaladatta's mehrfach Gelegenheit gehabt zu bemerken, dass ein anderer Grammatiker, Nṛsiṅha, in seiner Svaramañjarī, in der auch eine grosse Anzahl der Uṇādi-Sūtra behandelt werden, in der Accentuation nicht selten von Ujvaladatta abweicht, und dass seine Accentuation in diesen Fällen meist mit der vedischen übereinstimmt.**)

*) I. c. p. XIII, 'In fact, the only reliable source of information as to the accent is the text of the Vedas. To believe, that, from the beginning of our era downwards, when the language of the Brahmins had subsided into a dull, monotonous, uniform accentuation, the grammarians possessed an accurate knowledge of accent and to use the accents which they give for comparative and other purposes, would be to take the shadow for the real substance.'

**) Ausser den gelegentlich in den Noten erwähnten Fällen bemerke ich hier noch folgende: Uṇ. IV, 235. Ujjv. *āṅgīras*, Nṛs. *āṅgīras*, *nīpātānād ādyudāttaḥ*; IV, 137. Ujjv. *ahi*, Nṛs. *āhi*, indem er *sa codāttaḥ* aus dem vorhergehenden Sūtra ergänzt; III, 66. Ujjv. *ṛikshā*, Nṛs. *ṛiksha*, *nītsvaraḥ*; IV, 118. Ujjv. *kīrti*, Nṛs. *kīrti*, *antodāttaḥ*; V, 52. Ujjv. *tīdau*, Nṛs. *tītau*, *svare 'pi sanvadbhāvah*; V, 8. Ujjv. *trīṇā*, Nṛs. *trīṇa*, *nītsvaraḥ*; IV, 76. Ujjv. *pīyūsha*, Nṛs. *pīyūsha*, denn er liest *pīyer ūshah*; I, 29. Ujjv. *bhṛigū*, Nṛs. *bhṛigu*, *ādyudāttaḥ* (Conjectur für *āvadāttaḥ*); I, 115. Ujjv. *mārjāliya*, Nṛs. *mārjāliya*, denn er liest am Schlusse des Sūtra *āliyarah*, und fügt hinzu: *upottamaṃ rīṭīkākāra udāttaḥ*; III, 55. Ujjv. *mīthuna*, Nṛs. *mīthunā*, *nītsvaraḥ*; IV, 63. Ujjv. *rāmāti*, Nṛs. *ramāti*, *pratyayādir udāttaḥ*; IV, 237. Ujjv. *viṣvebhojas* und *viṣvevedas*, Nṛs. *viṣvābhojas* und *viṣvāvedas*, *bahuvrīhau viṣvam sañjñāyām iti viṣvaçabdasyānta udāttaḥ*. In einigen Fällen weicht Nṛsiṅha's Accentuation von der des Ujvaladatta und der vedischen zugleich ab, z. B. II, 48. Ujjv. *ajinā*, ved. *ajina*, Nṛs. *ājina*; IV, 73. Ujjv. *ārūsha*; Nṛsiṅha bildet hier *arūsha*, er liest das Sūtra *ṛiha-nibhyām ūshah*; ved. *arushā*. — Vergleiche über Nṛsiṅha's Svaramañjarī auch Goldstücker, Pāṇini, Note 190. Zu dem dort Gesagten ist noch zu bemerken, dass Nṛsiṅha zwischen Uṇ. IV, 14 und 15 noch das Sūtra *çalī-tatipatibhyo nīḥ | çalākā | tatākāḥ | patākā |* liest; (cf. Ujjval. zu IV, 14; 15). Von abweichenden Lesarten Nṛsiṅha's sei es mir gestattet folgende anzuführen: II, 21. *kṛiteçhaçca | kṛite rakpratyayaḥ | chaçcāntādeçah | kṛīṭatīti kṛicçhram |*. III, 98. *vṛīṇa eṇyo nicca |*, also *vāreṇya* und nicht *varēnya*,

destoweniger ist es mir nicht unwahrscheinlich, dass die Grammatiker in manchen Fällen, in denen ihre Accentuation von der vedischen abweicht, in vollem Rechte sein können; dass der Accent nicht immer derselbe gewesen oder vielmehr geblieben ist, bezeugen uns Grammatiker, an deren Glaubwürdigkeit wir nicht zweifeln können, dadurch, dass sie auf den Unterschied zwischen dem vedischen Accente und dem ihrer eignen Zeit aufmerksam machen; dass ferner solcher Accentwechsel auch in andern Sprachen vorkommt, beweist z. B. das Griechische: das Wort *Καθησος* wurde von den Kyzikenern zur Zeit der Alexandriner auf der letzten Sylbe betont, Aristarch dagegen betont das Wort gestützt auf die Tradition der gebildeten Griechen als Proparoxytonon; die Attiker betonten *ἄχρειον* als Proparoxytonon, bei Homer war das Wort der Tradition gemäss Properispomenon; die gewöhnliche Aussprache war *οὐλός*, aber für Homer stand *οῦλος* fest; auf Kreta sagte man *Λυκαστός*, im Homer las man *Λύκαστος*; der allgemeine Gebrauch war *Γλισᾶς* zu sprechen, die Böoter sagten *Γλίσας* (cf. Steinthal, Gesch. der Sprachwissenschaft bei Gr. u. R. pag. 458 ff.); der Accent der Gegenwart stand mit dem historisch überlieferten Accente im Widerspruch, warum sollte dieselbe Erscheinung nicht auch im Laufe der Zeit in Indien eingetreten sein? Warum sollen wir, ohne Gründe, die Berichte der Indischen Grammatiker und Commentatoren als falsch verwerfen, die doch sonst eine Gründlichkeit und Sorgfalt in ihren Werken verrathen, der man die aufrichtigste Anerkennung nicht versagen kann? (vgl. auch Goldstücker Pāṇini p. 262 über verschiedene Perioden des Accents.). —

wie Ujjv. hat. III, 110. hat Nṛsiṅha *mṛi* nicht. IV, 54. liest er *jāgarteḥ kvin* | *vidatheshu jāgrivih*; IV, 75. *nahikalitrapibhya ushac*; IV, 165 *strī* | *strīti nipātyate* |. Dass Nṛsiṅha in III, 2. die Wurzel *ji*, von der *jina* abgeleitet wird, nicht hat, hat schon M. Müller, History of A. Skr. L. p. 249 bemerkt. —

Uebersetzung und Anmerkungen.

I, 1. Die Endsylbe eines Prâtipadika ist udâtta.

Zu *uccaiḥ* cf. P. 2, 3, 46; Lagh. Kau. Nro. 932; zu *pûrvâ-cârya* z. B. Goldstücker, Pânini p. 90; Kaiyaṣa bei Goldstücker Pân. Note 229; Weber, Ind. Stud. IV, 75 etc.; zu *nanvatrodî cer* etc. oben p. 4. — Das Ms. der Phi. Vri. hat: || çriḡaṇeçâya namaḥ || phish (oder phishi) | phishantodâtto bhavati | phish iti prâtipadikam pradarçanârtham. çântanavâcâryaḥ phish iti prâtipadika-saṁjñâm kṛitavân | i. a.; das Uebrige ist Ergänzung aus sehr undeutlichen Randnoten; ich habe prâtipadikapradarçanârtham geschrieben: 'phish dient dazu, das Prâtipadika zu bezeichnen.' Zu arthavadadhâtur cf. P. I, 2, 45 u. 46: arthavad adhâtur apratyayaḥ prâtipadikam | kṛitaddhitasamâsâcca |. Der Verfasser des Svraprakâça ist in seiner Rechtfertigung dieses ersten Sûtra ausführlicher als Nâgojibhaṭṭa; selbst wenn man der Ansicht sei, bemerkt er, dass alle Prâtipadika von Wurzeln vermittelt der Affixe abgeleitet werden (cf. Nir. I, 12; Aufrecht, Ujval. Pref. p. VII; Goldstücker Pân. p. 171 ff.) und ihr Accent demgemäss nach P. 3, 1, 3 etc. bestimmt werden könne, so sei doch dies Phisûtra nothwendig für diejenige Art der Accentbestimmung, welche nicht von der Etymologie ausgehe; abgesehen hiervon könne aber auch ohne dies Sûtra der Accent in gewissen Wörtern gar nicht bestimmt werden, wenn man jenen Satz, 'jedes Prâtipadika sei von einer Wurzel abgeleitet', verwerfe; denn man könne ja nicht Pânini's Accentregeln auf Wörter anwenden, denen man eine Etymologie abspreche; und endlich könne der Accent von Wörtern wie putrî oder putrakâm (von putriyâ und putrakâmyâ) ja nur aus diesem Phisûtra erklärt werden, denn ohne dasselbe würden dieselben ja accentlos sein müssen; die betreffenden Worte sind: nanûdi cer daisiḥ (Uṇ. 5, 12) snuvraçcikṛityiṣibhyaḥ kid (Uṇ. 3, 66) iti dai-

sisapratyayayoḥ *) pratyayasvarenaivāntodāttatvaṃ **) siddham | ye cāpi na vyutpādyante naḍādayas tatrāpi sarvaṃ nāma dhātujam iti mate prakṛitipratyayabhāgasyāvaçyakalpanīyatvāt | tasmād yatra nabvishayasyānisantasya (II, 3) çakaṭiçakaṭyor aksharam aksharam paryāyeṇa (IV, 1) ityādyapavādavishayābhāvas tatra pratyayasvarenaivāntodāttatve siddha idam sūtram kimartham iti cet | ucyate | avyutpattipaksha āvaçyakatvāt | kiṃca sarvaṃ nāma dhātujam ityadā nāsti tadāpi kartavyam | kiṃcātmanah putram icchati (P. 3, 1, 8; 9) putriyāputrakāmyāçabdayor dhātusvarenaivāntodāttayoh (P. 3, 1, 32; 6, 1, 162) kvipyallopayalopayoh (P. 6, 4, 48; 6, 1, 66, V.) kṛitayoh putrīḥ putriyau putrakān ***) putrakāmāv ityādāvantodāttatvasiddhyartham idam sūtram | anyathā sarvānudāttatvaṃ syāt ||.

I, 2. [Die Endsylbe] der Synonyma von *pāṭalā*, *apālāṅka*, zweier Pflanzennamen, *ambā*, Mutter, und *sāgara*, Meer, [ist udāṭta].

iti nach *unarvanantānām* in Si. Kau. aus allen drei Codd.; zu Bhaṭṭoji's *laghāv ante* cf. zu I, 20. In Laghuçabd. Cod. 284 fehlen die Worte vom ersten *laghāv anta* bis *atrāpi*; zu *hrasvāntasya* II, 2 und 11. — Phi. Vṛi. hat *apālāṅkā* für das erste *apālāṅka*; *phaleruhā* steht auf dem Rande; zu *avagḥātakah* steht auf dem Rande *kshabhedah*, jedenfalls für *vṛikshabhedah*; in derselben Gegend sind noch die Ueberreste zweier andern Wörter auf dem Rande zu sehen, die ich als *vyādhigḥāta* und *āragbadha* erkläre, und zwischen beiden hat noch ein anderes Wort, vermuthlich *ārevata* gestanden. *Pālakā* in Phi. Vṛi. habe ich nicht zu *pākalā* verändert, weil weder das eine noch das andere Wort zu belegen ist; Molesworth, a Dict. Murathee and Engl. führt unter *pālaka* die Bedeutung 'a vegetable, Beta Bengalensis' auf; *pāṭalā* ist *Bignonia suaveolens*, *apālāṅka* *Cassia Fistula*. *Ambārtha* wird von Phi. Vṛi. genauer aufgefasst als von Bhaṭṭoji; cf. P. 7, 3, 107. — *Svaraprakāça* hat: *ambā*, *akkā*, *allā*, *mātā*, *atronarvanantānām* (II, 9) *ityādyudāttatve prāpte*.

I, 3. [Die Endsylbe] der Synonyma von *geha*, 'Haus', [ist udāṭta], jedoch nicht, wenn sie Feminina sind.

harmyam in Phi. Vṛi. auf dem Rande; für *halāhala* als Neutr. und in der Bedeutung 'Haus', finde ich keinen Beleg; *kuṇḍa* (cf.

*) Cod.: çaisipratyayoh.

**) Cod.: °dāttam siddham.

***) Cod. putrakām. cf. P. 8, 2, 64.

Die Phīṣūtra des Çāntanava.

21

auch II, 3) ist nach Ujvaladatta antodāṭṭa; *vāhya* ādyudāṭṭa nach Bhaṭṭoji zu I, 5; zu *ihaiṇa* etc. cf. I, 19. —

I, 4. Und [die Endsylbe] von *guda* [ist udāṭṭa, jedoch nicht im Femininum].

Zu *antaraṅga* cf. zu I, 6. — Der Svaraprakāṣa hat, dem *agehārtha ārambhaḥ* der Vṛitti entsprechend: *agehārtham idam. — āntrebhyas te guḍābhyaḥ* in Phi. Vri. ist Randbemerkung von zweiter Hand; *yā ca te guḍā* kann ich nicht belegen, dagegen findet sich A. V. X, 9, 16 *yāṣca te guḍāḥ*. —

I, 5. [Der Endvocal eines Prātipadika], welches vor [dem Endvocale] ein *dh* oder *y* hat und ausschliesslich feminin ist, [ist udāṭṭa].

strīvishayavarṇeti bei Bhaṭṭoji liest Cod. 2326; 1331 und 2332 haben *strīvishayavarṇanāmnām iti*; ich habe das erstere vorgezogen, weil sich Nāgojibhaṭṭa daran anschliesst. Das *pūrva* des Bahuvrīhi *dhyaṭpūrvasya* ist auf das zu ergänzende *antaḥ* zu beziehen. *strīvishaya* findet sich ebenso wie hier, im Sinne von *nityastrīlīṅga**) gebraucht II, 2 und vielleicht II, 20; P. 4, 1, 63 findet sich *astri-vishaya*; *vishaya* hat denselben restringirenden Sinn nach den Commentatoren in *ābvishaya* I, 20 und in *bahuvacanavishaya* P. 4, 2, 125, nicht nach einigen der Commentatoren in *nabvishaya* II, 3. Das Wort *ibhya* kann nicht unter unsere Regel fallen, weil es nicht ausschliesslich weiblichen Geschlechts ist; Bhaṭṭoji erwähnt es nicht als Beispiel, sondern als Gegenbeispiel: 'Weshalb sagt denn Çāntanava *vishaya*, d. h. weshalb beschränkt er seine Regel auf Worte, welche ausschliesslich Feminina sind?' Antwort: 'Weil man sagt *ibhyā*, *kshatriyā* (cf. P. 4, 1, 63) und nicht *ibhyā*, *kshatriyā*, neben welchen Femininen auch *ibhya*, *kshatriya* stehen; *ibhya* ist Ādyudāṭṭa nach P. 6, 1, 213, womit nach Bhaṭṭoji's Ansicht Çāntanava durchaus übereinstimmt, und *kshatriya* Madhyodāṭṭa nach Phīṣ. III, 13 (resp. P. 4, 1, 138; 3, 1, 3). Das Ms. des Svaraprakāṣa betont die Worte richtig *ibhyā*, *kshatriyā*. In der von Nāgojibhaṭṭa citirten Stelle Kaiyaṭa's handelt es sich zunächst um die Etymologie des Wortes *ājya*; die Worte des Mahābhāṣya, an welche Kaiyaṭa seine Bemerkung knüpft, lauten: *añjeccopasaṅkhyānaṃ sañjñāyām* II

*) Man vermisst die Erklärung des *strīvishaya* in den mitgetheilten Commentaren; der Svaraprakāṣa hat sie; er beginnt: *nityastrīlīṅgasya dhakārayakārapūrvō yo 'ntyo* 'c. i. a.

*añjeccopasañkhyānaṃ kartavyaṃ saññāyāṃ | ājyaṃ | yadi kyab, vṛddhir na prāpnoti | tasmād nyad eshaḥ | yadi nyad, upadhālopo na prāpnoti | tasmāt kyab eva | nanu cōktaṃ, vṛddhir na prāpnotīti | āñpūrvasya prayogo bhaviṣyati | i. a.; dazu Kaiyata: tasmād nyad esha iti | nanu svare bhedo bhavati | kyapi saty ādyudāttam padam (cf. P. 3, 1, 4) nyati saty antasvaritam (P. 6, 1, 185) | naisha do-shaḥ | nabvishayasyānisantasetye (Phit. II, 3) ādyudāttavidhānāt | hier giebt der aus dem Phitsûtra folgende Accent den Ausschlag, oder, um mit Nāgojibhaṭṭa zu reden, er vertilgt den auf etymologischem Wege gewonnenen Accent. — Die *daṇḍādi* erhalten bei P. 5, 1, 66 nicht das Affix *yat*, sondern *ya*. — Si. Kau. I, p. 641 hat *yat*; Kāçikā im Text *yaḥ*, im Comment. *yat*.*

I, 6. [Die Endsylbe] eines mit *khā* endigenden [Prātipadika], das nicht mit *ç* oder *m* beginnt, [ist udātta]. —

sukham, duḥkham in V. sind Randzusatz von zweiter Hand. Ujval. und Siddh. Kau. lesen Up. 5, 24 *çño hrasvaçca*; *kha* gilt aus früherer Regel. Bhaṭṭoji's Erklärung des Phits. II, 6, nach der auch *gudā* (in I, 4) und *çikhā*, trotzdem sie nicht mit kurz *a* endigen, unter jene Regel fallen, widerspricht dem Wortlaut der Regel; für Bhaṭṭoji ist *adanta* in II, 6 nicht einfach ein ein Glied des Körpers bezeichnendes Prātipadika, das wirklich mit kurz *a* endigt, sondern auch ein solcher Name eines Gliedes, der mit lang *a* endigt, aber in einer früheren vorhandenen oder vorausgesetzten Form auf *ā* ausging; in dieser Weise fallen nach Bhaṭṭoji auch *gudā* und *çikhā* unter II, 6; hiergegen ist jedoch mit Nāgoji zu bemerken, dass z.B. *çikhā* erst in der Form *çikhā svāṅga*, resp. Bezeichnung eines *svāṅga* ist, und nicht schon in der vorausgesetzten Form *çikhā*; deshalb kann II, 6 nicht auf das letztere angewendet werden, und also auch kein durch II, 6 gewonnener Accent bei Anfügung des Femininaffixes *tāp* als im Thema stattfindend bleiben. Wenn Nāgoji selbst in II, 6 *imam* als nicht unter II, 6 fallend bezeichnet, so ist er darin in vollem Rechte, denn die Grundform (und nur auf diese und nicht auf die Specialthemen einzelner Causus kann sich Çāntanava in seiner Regel beziehen) ist *idam*, und diese endigt nicht in *ā*. Der Text des Svarāprakāṣa hat übereinstimmend mit Bhaṭṭoji die Worte: *çikhā | antaraṅgatvāt tāpaḥ prāg eva svāṅgaçitām ity ādyudāttatvam* |; dazu haben wir aber die tref-fende Randbemerkung: *yady evaṃ grivāyām baddhō apikakṣa itya-trāpy ādyudāttatvam syāt | tasmād astv atra çādiparyudāsād ādyu-*

Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

23

dāttatvam iti tattvam | evam āntrēbhyas te gūdābhyas ityatrāpi strī-paryudāsāt | cf. I, 4. — *çāṅkha* i t bei Ujġval. antodātta. cf. auch Sāyana zu Rv. III, 34, 2 (anders zu I, 6, 8). —

I, 7. [Die Endsylbe] der auf *hishṭha*, *vatsara*, *ti*, *çat* und *tha* ausgehenden [Prâtipadika ist udātta].

Die 3 Codd. der Siddh. Kau. haben *yad bānhishṭham nātividhe ityāda* ohne *sudānū* (denn so würde zu lesen sein); alle 3 haben auch *thāthādisūtreṇa*. Nāgoji's Bemerkung entsprechend liest der Svaraprakāṣa: *parivatsarāḥ | avyayapūrvapadaprakritisvare prāpte | samvatsare tu sampūrvāccid iti sarapratyayasya cittvād api siddham |*; ausser den von Bhaṭṭoji und in der Vṛitti angeführten Beispielen hat er noch folgende: *triṇçāt*, *granthāḥ*, *avabhṛthāḥ*, *niçṭhāḥ*. — Phi. Vṛi. hat zu dem Sūtra eine Randbemerkung von zweiter Hand, die, wenn ich die sehr undeutlichen Worte richtig gelesen habe, also lautet: *kecid atra hi . shṭha . vatsaretyādīnām anta udāttaḥ | tatra hyantānām vṛihīḥ shṭhāntānām ambashṭīḥ ambāmbeti* (P. 8, 3, 97) *sūtram udāharaṇam | yattu vṛitti hisṭhāntānām* (Ms. *hishṭhāntam*) *ity uktvā vahishṭhabānhishṭhāv udāhṛtau tad (?) anayoh çrutāv ādyudāttavaçravaṇād vicāraṇīyam iti narahari (bhaṭṭaḥ?)*; und darunter steht noch: *yād bānhishṭham nātividhe sudānū* (Rv. 5, 62, 9). — Zu den *vatsarānta* vgl. noch P. 5, 1, 91 ff.; *atiçadanta* P. 5, 1, 22.

I, 8. [Die Endsylbe] von *dakshiṇa* [ist udātta], wenn es 'tüchtig' bedeutet. —

Zu dem *vyavasthāyām sarvanāmatayā* des Bhaṭṭoji vgl. P. 1, 1, 34. — Das Vāj. Prâtiç. hat zwei Regeln über den Accent von *dakshiṇā* II, 29 u. 30; cf. dazu Weber. Nach Uṇ. II, 50 würde *dakshiṇa* ādyudātta sein; so ist es nach Böhtlingk und Roth immer im Veda accentuiert, ausgenommen im Çatap. Brāhm., wo es bald ādyudātta, bald antodātta ist; vgl. auch Weber l. c. p. 161: *dakshinām bāhum* und *dakshinam bāhum* aus dem Çatap. Br.

I, 9. [Die Endsylbe] oder Anfangssylbe [von *dakshiṇa* ist udātta] wenn es ein Glied des Körpers bezeichnet. —

svāṅga cf. II, 6 und III, 3; Böhtlingk zu P. 4, 1, 54; P. 3, 4, 54; 61. 5, 2, 66. 5, 4, 113; 159; etc. Uṇ. IV, 193. 206. Vāj. Prât. II, 31. Yāska IV, 6. etc. Zu *dakshiṇo bāhuḥ* cf. Note zu I, 8. Das *ādyudāttaḥ* der Vṛitti ist müssig; man erwartete mindestens ein ihm entsprechendes *antodāttaḥ*; eine zweite Hand hat in Phi. Vṛi. auf dem Rande die Worte hinzugefügt: *pratyāṇmukhasyāsīnasya da-*

kshinam akshy uttaram bhavati | uttaram dakshinam ; dieselben Worte hat auch der Svaraprakâṣa, nur liest er *pratyāñmukham āstinasya*, wie man erwartet. —

I, 10. Und [die End- oder Anfangssylbe von *dakshina* ist ebenfalls nach Belieben udâtta] im Veda [bei jeder Bedeutung von *dakshina*].

I, 11. [Die Endsylbe] von *krishna* [ist im Veda udâtta] wenn es nicht Benennung eines Mṛiga ist.

krishnânâṇi vṛhiṇâm steht in Phi. Vṛi. auf dem Rande für folgende mir unverständliche Worte des Textes: *kimimicchat krishnânavitamrajaramaḥ*. Zum Compositum *amṛigâkhyâ* vgl. die Bemerkung des Mahâbhâshya zu *anapuṣaka* P. 1, 1, 43 bei Böhlingk; ebenso gebildet sind Phiṣ. I, 19 *adigâkhyâ*; II, 12 *adevana* und II, 13 *asamadyotana*. Der Gebrauch von *cet*, in dieser Weise ein Wort auf eine bestimmte Bedeutung zu beschränken, ist, soviel ich bemerkt habe, den Phiṣûtra, wenn verglichen mit Pânini, eigenthümlich; er findet sich noch I, 18 und 19; I, 17 und III, 19, in welchen beiden Fällen die Vṛitti jedoch *cet* nicht hat; ähnlich I, 21; II, 8; 18; daneben haben wir I, 8; 23 auch die sonst übliche Bezeichnungsweise durch beigesetzten Locativ. Zum Gebrauch von *cet* bei Pânini vgl. P. 1, 2, 65; 1, 3, 55; 67; 3, 4, 27; 5, 4, 10; 6, 1, 134; 8, 1, 51. — Nâgoji und die Vṛitti müssen ihrer Erklärung gemäss in der Accentuation des Wortes *krishna* in *krishno mṛigaḥ* von einander abweichen; bei Nâgoji ist *krishna* Adjectiv zu *mṛiga*, fällt demnach unter unsere Regel und ist antodâtta; in der Vṛitti ist es Substantiv, erklärt durch *mṛiga*, und âdyudâtta; das *krishno mṛigaḥ* der Vṛitti entspricht dem *krishno râtryai* Bhaṭṭoji's, das *krishno mṛigaḥ* des Nâgoji dem *krishno mahishaḥ* der Vṛitti. Vgl. zu unserm Sûtra auch Vâj. Prât. II, 25 *krishno mṛigasamyoge*; Up. III, 4 *krisher varṇe*; und *krishna mṛige* im Gaṇa *prajñâdi* zu P. 5, 4, 38. —

I, 12. [Die Endsylbe] oder [Anfangssylbe von *krishna* ist udâtta] wenn es Eigennamen ist. —

Rv. 8, 74, 3 und 4 ist *krishna* als Eigennamen âdyudâtta. —

I, 13. Die Anfangssylbe [oder Endsylbe] von *çukla* und *gaura* [ist udâtta, wenn diese Wörter Eigennamen sind].

Nach Ujjvaladatta und Bhaṭṭoji sind die Up. II, 28 aufgezählten Wörter mit Affix *ran* gebildet, also âdyudâtta nach P. 6, 1, 197; nach Nâgoji zu unserm Sûtra, ebenso nach Sâyaṇa zu Rv. 1, 1, 6,

Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

25

und nach Nṛisinhā's Svaramañjarī Fol. 45 a. richtiger mit *rak* und demnach antodātta nach P. 3, 1, 3. —

I, 14. Im Veda ist die Endsylbe von *āṅgushṭha*, *udaka*, *vaka* und *vaçā* [udātta].

Phi. Vṛi.: *vakontyaḥ* | *vaçā* | *vaçātyā* | *rājanyasya vaçāntya*. — Zu Nāgoji's *pacādyaci* vgl. P. 3, 1, 134. — *āṅgushṭha* ist nach Böhrtlingk und Roth im Çatap. Br. madhyodātta. — *Udaka* wird Up. II, 39 *udakam ca*, von Ujjvaladatta zum ādyudātta gemacht; der vedischen Accentuation gemäss macht die Svaramañjarī das Wort zum antodātta: *udakam* | *udakam iti kvunpratyayānto**) *nipātyate* | *unattityudakam* | *ūdānīshur mahār iti tasmād udakām uc-yate* (Av. 3, 13, 4) | *nipātanād antodāttaḥ* ||. — *vaçā* 'Kuh' Av. 10, 10, 2; 4; etc.; 12, 4, 1 etc.; 10, 10, 18 *vaçā mātā rājanyāsya vaçā mātā svadhe tāva. vaçā* 'Wille' Av. 1, 10, 1. — Für *vaka* fehlen mir vedische Belegstellen; — vgl. II, 7.

I, 15. Ebenso auch von *prishṭha*, respect. *mṛishṭa*.

I, 16. In der nicht-vedischen Sprache [ist die Anfangs-] oder [Endsylbe von *prishṭha* respect. *mṛishṭa* udātta].

vā bhāshāyām ist in den Handschriften als besonderes Sūtra gegeben; citirt finde ich es Praudhamanoramā Cod. Wilson 156. Fol. 103. b. — In der Vṛitti hat eine zweite Hand überall *prishṭha* für *mṛishṭa* auf den Rand geschrieben, aber *mṛishṭa* ist gesichert durch Nāgoji und durch das Beispiel *çarvāryo mṛishṭā mayā bhavanti*, statt dessen die zweite Hand *çarvāryaḥ prishṭham bhavanti* geschrieben hat; sollte *çakvāryaḥ* (cf. Vāj. S. 10, 4; 21, 27; Av. 11, 2, 23 etc. Weber, Ind. Stud. VIII, 66 ff.) für *çarvāryaḥ* (cf. Rv. 5, 52, 3) zu lesen sein? Es ist zu bemerken, dass in der citirten Regel Pāṇini's 6, 1, 205 *sañjādyām* aus der vorhergehenden Regel 204 fortgilt. Zu Sūtra 15 bemerkt der Svaraprakāṣa richtig: *svāṅgaçitām* (II, 6) *iti prāpte* | *prishṭhām* |. —

I, 17. [Die Endsylbe] von *arjuna* [ist udātta] wenn es Benennung einer Grasart ist.

Der Svaraprakāṣa erklärt: *arjunaçabdasya triṇākhyāyām anta udāttaḥ syāt* | *arjundām* | *triṇeti kim* | *arjuno vṛikshaḥ* | *unarvanantānām ity ādyudāttaḥ* |. In Phi. Vṛi. sind die Worte *arjuno vṛikshaḥ* | *ākhyāgrahaṇam kim* | von zweiter Hand vor *arjunasakhaḥ* eingeschoben; was mit letzterem Worte anzufangen sei, weiss ich

*) Ms.: *kanpratyayānto*.

nicht; man erwartet *arjunam triṇam* oder dergleichen, wo *arjuna* nicht der Name einer Grasart, sondern Adjectiv zu einem andern Worte ist, welches 'Gras' bedeutet. Vgl. zu unserm Sûtra Uṇ. III, 59 *triṇākhyaṇam cit.*

I, 18. [Die Endsylbe] von *arya* [ist udâtta], wenn es die Bedeutung 'Herr', [und nicht 'Vaiçya'] hat.

arya in der Bedeutung von *svâmin* und *vaiçya* ist mit Affix *yat* gebildet P. 3, 1, 103, sollte also nach P. 6, 1, 213 âdyudâtta sein; unserm Sûtra gleichbedeutend ist V. zu P. 3, 1, 103 *svâminy antodâttatvam ca*; das Sûtra wird citirt z. B. von Sâyana Rv. 1, 33, 3 und 1, 121, 15, —

I, 19. [Die Endsylbe] von *âçâ* [ist udâtta], wenn es nicht 'Himmelsgegend' [sondern 'Hoffnung'] bedeutet.

Zu dem Compositum *adigâkhyâ* vgl. zu I, 11; zu *âçâ* Vâj. Prât. II. 39 und Ath. Prât. IV, 72 und dazu die Herausgeber; zu Bhaṭṭoji's *ata eva* etc. *Phits.* I, 3. In dem letzten Beispiele der *Vṛitti* ist *âçâ* ebensowohl *digâkhyâ* wie in dem früheren; zu diesem cf. Av. 4, 15, 8: *âçâm âçâm vidyotatâm.*

I, 20. [Die Endsylbe der Namen] der Nakshatra, welche (ausschliesslich) mit femininem *â* endigen [ist udâtta].

In *Phi.* *Vṛi.* ist *âçleshâsvityatrâpi* Randverbesserung für ursprüngliches *âçleshâçvinyatrâpi*. Dass II. 19 von Bhaṭṭoji auf *âçleshâ* und *anurâdhâ* angewendet werden kann, ist nur dadurch zu erklären, dass der Accent dieser Worte von ihm vor Anfügung des Femininaffixes *tâp* bestimmt wird und dann bei Anfügung von *tâp* als *antaraṅga* bleibt; cf. zu I, 6; ebenso ist II, 19 von Bhaṭṭoji zu I, 2 angewendet worden. Die gegenwärtige Regel ist nicht durchgängig richtig; *jyeshthâ* und *çravishthâ* sind z. B. Av. 19, 7 âdyudâtta, ebenso auch *nishtyâ* und *viçâkhâ*, cf. Weber, Abhandl. der Berliner Acad. 1861, p. 299. Note. Trotz der Erklärung des Nâgoji und des Svaraprakâça von *âbvishaya* (cf. I, 5) durch *nityâbanta* wird *âbvishaya* hier vielleicht richtiger einfach durch 'mit Affix *â* gebildet' erklärt, was dann die *Phi.* *Vṛitti* so auffasst, dass die Regel auch für *âçleshâs*, die ältere Form für *âçleshâ* gilt, da auch jenes mit *â* gebildet ist. — *Ulkâ* ist ved. antodâtta. —

I, 21. [Jedoch] nicht [von einem solchen Namen eines Nakshatra] vor [dessen finalem *â*] eine Gutturalis steht, wenn er Name einer Kṛittikâ ist.

Das Ms. der *Phi.* *Vṛi.* liest *kavargapûrvasya ya âp.* Die Erklärung

Die *Phis̥sūtra* des *Çāntanava*.

27

der *Vṛitti*, welche auch von Bhaṭṭoji als die der *kecit* angeführt und vom *Svaraprakāṣa* allein gegeben wird, ist für die allein richtige zu halten, denn einmal giebt es keinen Namen einer *Kṛittikā*, der mit *Gutturalis* beginnt, und die Regel ist doch offenbar nicht für das blosse *kṛittikā* gegeben; und ferner ist *kupūrvasya* hier ganz analog dem *dhyapūrvasya* in I, 2, es wird also hier wie dort *pūrva* auf das zu ergänzende *anta* resp. *āp*, das in diesem Falle dem *anta* gleichsteht, zu beziehen sein. Im zweiten *kṛittikā* des *kṛittikāsu jātā mānavikā kṛittikā* ist, wie der *Svaraprakāṣa* bemerkt, nach P. 4, 3, 37 *luk* für das Affix *aṇ*, das im Sinne von *tatra jātaḥ* (4, 3, 25) angefügt wird, substituiert worden.

I, 22. Und [die Endsylbe] von *ghṛita* etc, [ist udātta].

Zu *çveta* vgl. Nāgoji zu II, 10; nach Kaiyaṭa gehören hierher auch *tila* und *umā*, nach Nāgoji *çāli*, *vrihi*, cf. II, 4; nach einigen auch *devara*, cf. III, 18; *pāra* nach Schol. zu P. 6, 2, 42; *ṛita*, Sāyana zu Rv. I, p. 62. Vgl. auch Kaiyaṭa zu Mahābhāṣya 1, 1, 63: sarpīḥçabdo 'ntodāttaḥ pratyayasvareṇa ghṛitādītvād vā saptaṇçabdo 'pi ghṛitādītvād antodāttaḥ | nitsvareṇa tv ādyudāttatve viçesho na syāt; dazu Nāgoji: pratyayasvareṇeti | isipratyayāntatvād iti bhāvaḥ | nabvishayasyetyasya (II, 3) tu na prāptiḥ | anisantasyeti par-yudāsāt | ghṛitādītvakalpanam tu kimartham iti cintyam | nitsvareṇeti | saptaṇçabdo hi sapyāçubhyām tuçceti (cf. Up. I, 156) kanin-antaḥ | nraḥ saṅkhyāyāḥ (II, 5) ityapy ādyudāttatvam prāpnotīti drasṭavyam ||.

I, 23. [Die Endsylbe] von *jyeshṭha* und *kanishṭha* [ist udātta] wenn sie Lebensalter bezeichnen. —

Bei Bhaṭṭoji Cod. 2326 *kanishṭho 'lpishṭhaḥ*; die andern *kanishṭho 'lpikah*. Zu Nāgoji vgl. P. 5, 3, 61; 62; 64.

I, 24. [Die Endsylbe] von *vilva* und *tishya* ist [udātta] oder svarita.

Im Veda ist die Endsylbe von *vilva* svarita nach Phiṭ. IV, 9; *tishya* ist nach Böhlingk und Roth in der Taitt. S. antodātta, sonst antasvarita. Das Ms. der Phi. Vṛi. schreibt in der Unterschrift *phis̥sūtra*°. —

II, 1. Von hier an bis IV, 1. [ist] die Anfangssylbe [udātta].

II, 2. [Die Anfangssylbe] eines mit einem kurzen Vocal endigenden [Prātipadika], das ausschliesslich feminin ist, [ist udātta].

Zu *vishaya* vgl. I, 5. *valiḥ* in Phi. Vṛi. ist Conjectur, das Ms.

liest *vanîh*; *tanu* ist vedisch antodâtta; cf. Böhlingk und Roth s. v. und auch Un. I, 7. Das *api* des Nâgoji nach *valiçabdas* scheint sich darauf zu beziehen, dass es sich mit *valî* mit finalem langem *i* ebenso verhält; oder sollte man *atijarayâ* schreiben?

II, 3. [Die Anfangssyllbe] eines nicht mit *is* endigenden [Prâtipadika], das ausschliesslich neutrum ist, [ist udâtta].

Zu *vdne nâ vâ yâh*—vgl. Nir. VI, 28 und daselbst Roth. Bei Nâgoji liest Ms. 197 den Anfang: *navvishayasya striyâvishayasya na yo nityam tasyeti*; Ms. 284 *striyâvishayasya na yo nisamtasya*. Zu Nâgoji's Erklärung vergleiche man zunächst Patañjali zu P. 7, 1, 77: || *i ca devacane* || kim udâharaṇam | akṣhî te indra piṅgale | naitad asti | pûrvasavarṇenâpy etat siddham (P. 6, 1, 102) | idam tarhi | akṣhîbhyaṃ te nâsikâbhyâṃ | idam câpyudâharaṇam | akṣhî te indra piṅgale | nanu cektam pûrvasavarṇenâpy etat siddham iti | numâ vyavahitatvât (P. 7, 1, 73) pûrvasavarṇo na prâpnoti || chandasi napuṃsakasya puṃvadbhâvo vaktavyaḥ || madhor grihṇâmi madhos triptâ ivâsata ityevamartham | puṃvadbhâvena numo nivrittiḥ | numi nivritte pûrvasavarṇenaiva siddham || svarârthas tarhikâro vaktavyaḥ || udâttaḥ svarô yathâ syât | napuṃsakasya svarô mâ bhût | nanu ca puṃvadbhâvâtideçâd eva svarô bhavishyati | açakyaḥ puṃvadbhâvâtideças tatrâçrayitum | iha hi doshaḥ syât | madhvasminnasti madhur mâsa iti | sa tarhi puṃvadbhâvo vaktavyaḥ | na vaktavyaḥ | prakṛitam puṃvad iti vartate ||. Kaiyata bemerkt zu den Worten: *madhur mâsa iti*: matvarthe mâsatanvoḥ (P. 4, 4, 128) madhor ña ca (129) iti yata utpannasya lugakârekârarephâçca vaktavyâḥ (128, V. 2) iti luki krite mâse puṃsi madhuçabdo vartata ityâdyudâttatvam na syât | tasmâd yasyânyatra napuṃsakatvam dṛiṣṭam tasyâsaty api napuṃsakatva âdyudâttatvam ishyata iti puṃvadbhâve 'pi svarânnivartanât svarârtha ikâro vidheyâḥ |; und Nâgojibhaṭṭa endlich äussert sich über Kaiyata's Worte *tasmâd yasyânyatra* etc. so: *navvishayasety atra vishayaçabdo na nityanapuṃsakaparaḥ* | *madhuçabdasya mâkshikamadyamakarandânyatamavâcakasya çâçvatakoçasammatobhayaliṅgasya bhâshyasammatasvarânâpatteḥ* | *makarandasya madyasya mâkshikasyâpi vâcakâḥ ardharcâdigane pâṭhât puṃnapuṃsakayor madhur iti hi çâçvataḥ*. In der vorhergehenden Regel hatte *vishaya* restringirenden Sinn, das *vishaya* des vorliegenden Sûtra dagegen hat nach Nâgoji denselben nicht, sondern *navvishaya* bezeichnet jedes Neutrum — (nicht ein Wort, das ausschliesslich neutral wäre) — und in dem Falle, dass ein

Die Phitsûtra des Çântanava.

29

Neutrum entweder nur in einem bestimmten Casus masculine Form annimmt (wie *madhu* im vedischen Genitiv *madhos*; cf. z. B. Sâ-yaṇa zu Rv. I, 14, 4: *madhuçabdasya vyatyayena pullīṅgatvam*) oder bei der Substituierung von *lopa* für ein anderes Affix, welches hätte antreten sollen, masculin geworden ist (wie *madhus* als Monatsname), fallen auch diese letzteren Formen wegen der Verbindung, in welcher sie mit dem Neutrum stehen, unter die gegenwärtige Regel; in diesem Sinne konnte auch *guda* in I, 4 von Nâgoji als *nabvishaya* bezeichnet werden. Obgleich auch die Vṛitti *nabvishaya* einfach als *napuṁsaka* auffasst, so glaube ich doch, dass man dem *vishaya* dieses Sûtra keine andere Bedeutung geben darf, als dem des vorhergehenden, und dass *nabvishayasya* also als *nityanapuṁsaka* zu nehmen ist; in dieser Weise wird das Wort auch vom Svaraprakâça erklärt: *isantavarjitasya nityanapuṁsakasyâdir udâttaḥ syât | . . . | nabvishayasya kim | mûrtâḥ | vishayasya kim | laghû | anisantasya kim | sarpiḥ haviḥ barhiḥ i. â. — kuṇḍa* ist nach Ujjvaladatta antodâtta. —

II, 4. Und [die Anfangssylbe] der zweisylbigen [Benennungen von] Gras- und Getreidearten [ist udâtta].

Praṇḍhamanoramâ bemerkt: *tilâ iti | yattv alâbûtilometi rajasi kaṭajavidhau* (P. 5, 2, 29, Kâçikâ, 1.) *haradattenoktaṁ tilaçabdo ghrîṭâditvâd* (I, 22) *antodâtta iti taccintyaṁ tilâçca me* (Vâj. S. 18, 12) *ityatrâdyudâtta* *saiva paṭhyamânatvât*. *Kuça* im Çat. Br. nach Böhlingk und Roth antodâtta; zu *mâshâḥ* cf. II, 23; âdyud. Av. 6, 140, 2; V. S. 18, 12; *tila* âdyud. Av. 2, 8, 3; 6, 140, 2; antod. 18, 4, 32; *umâ* âdyud. im Çat. Br.; *çâli* âdyud. und antod. nach Ujjval.; *vrihi* antod. Av. 6, 140, 2; V. S. 18, 12. Ms. der Vṛitti liest für *kundâḥ tundâḥ*; *kunda* ist eine Art Jasmin; *mudga* âdyud. V. S. 18, 12; *vâṭakâḥ* in Vṛitti habe ich mit dem Svaraprakâça für *vâṭakâḥ* des Ms. geschrieben; *godhûma* V. S. 18, 12; der Bemerkung Nâgoji's gemäss scheint das Wort zu den *kardamâdi* III, 10 zu gehören; der Svaraprakâça bemerkt dazu nur: *godhûmâḥ | laghâvante* (II, 19) *iti madhyodâttaḥ*.

II, 5. [Die Anfangssylbe] eines Zahlwortes, das mit *n* oder *r* endigt, [ist udâtta].

In Si. Kau. hat Cod. 2332 *pañca | caturâḥ |*; Codd. 2326 und 1331 nur *pañca*. In La. Ça. hat Cod. 284 vor *antaḥ* noch *danḍi*. In Vṛi. steht auf dem Rande die Bemerkung *saptâśṭavaja* für *saptâśṭavarjam*. Der P. 8, 2, 7 gelehrte *Lopa* des finalen *n* eines

Prâtipadika ist nach P. 8, 2, 2 *asiddha svaravidhau*, d. h. er wird als nicht eingetreten betrachtet, sofern eine Accentregel auf das Prâtipadika anzuwenden ist; dies gilt auch für die *Phitsûtra*, da sich Nichts in ihnen vorfindet, was die Pâpineseischen Regeln aufhebt. Umgekehrt richten sich auch die Regeln Pâpini's, wenn man so sagen darf, nach den *Phitsûtra*; es werden z. B. die Worte *kapota* und *mayîra* in Phit. II, 21 zu *madhyodâtta* gemacht und sie erhalten deshalb in P. 4, 2, 44 als Nicht-âdyudâtta das. Affix *añ. cātushkapāla* erklärt der Svaraparakāça: *caturshu kapāleshu saṅskṛitah*. Zu *gaṇa* vgl. P. 1, 1, 23. *Antah* ist natürlich *antār*, cf. zu Vâj. Pr. II, 26. —

II, 6. [Die Anfangssylbe] der mit kurzem *a* endigenden [Bezeichnungen der] Glieder des Körpers und der im *Gaṇa sarvâdi* aufgezählten [mit kurzem *a* endigenden] Wörter [ist udâtta].

Die Calc. Ausg. und Cod. 1331 der Si. Kau. *cucukâ dadhi*, Cod. 2326 *cuvukâdadhi*, Cod. 2332 *citukâ dadhi*. Zu *karṇa* vgl. auch Vâj. Prât. II, 31 *karṇa svāṅge* scil. *âdyudâttaḥ*. Zu dem Accente von *imâm* vgl. Nâgoji's Erklärung und Note zu I, 6. *Sarva* ist ved. *âdyudâtta*, *ubha* und *anya* sind antodâtta. *Para* als pronom. adjunct. ist immer *âdyudâtta*; in dem ersten Beispiele Nâgoji's ist *parâs* Adverb; vgl. Vâj. Prât. II, 27 *paraḥ pradhāne* scil. *âdyudâttaḥ*. In der Vṛitti ist *adantânām* überall Correctur des Ms. für ursprüngliches *avantânām*; zwischen *pādaḥ* und *hastah* stand im Ms. ursprünglich *nemah*, welches Wort hinter *siṭm* seinen richtigen Platz haben würde; cf. IV, 10; *viçvaḥ* habe ich vom Rande in den Text aufgenommen. *Sumukha* und *sûdara* sind antodâtta P. 6, 2, 172; Zu *sûdara* vgl. ausserdem V. zu P. 6, 2, 107. Nach der einfachen Erklärung, welche die Vṛitti vom gegenwärtigen Sûtra giebt, kann *grīvâ* nicht unter dasselbe fallen; nach Bhaṭṭoji zu I, 6 fällt es darunter, und sein Antodâtta wird deshalb von Nâgoji *chânda-satvât* erklärt. Ausser den nach *adantânām* *kim* von Nâgoji und der Vṛitti angeführten Gegenbeispielen führt der Svarapakāça noch *ahâm* an.

II, 7. [Phi. Vri.: Der erste Vocal] derjenigen [Bezeichnungen von] lebenden Wesen, welche vor [dem ersten Vocale] eine Gutturalis haben, [ist udâtta].

Alle 3 Codd. der Si. Kau. haben nur *udakam* ohne das *kshîraḥ* (denn so würde zu lesen sein, cf. Rv. 9, 67, 32) *sarpir madhu* der

Die *Phitsûtra* des *Çântanava*.

31

Calc. Ausg. Bei Nâgoji lesen die Codd. *harinam* und *çatakâdâv anemadhyo*. In Phi. Vri. sind *vâci* in *prâṇivâcinâm* und die Worte *udakam* | *kupûrvânâm iti kim* von zweiter Hand auf den Rand geschrieben. Die Praudhmanoramâ bemerkt zu dem Sûtra: *prâṇinâm kupûrvam* | *yat tu kupûrvânâm iti pâṭham**) *upanyasya kavargâd ye pûrve tanmadhya âdir iti nyâsakâraharadattau tasya samûhah* (P. 4, 2, 37) *iti sûtire procatus taccintyam sarvanâmatvena suṭi sati* (P. 7, 1, 52) *kupûrveshâm iti prayogâpatteh* | *sautratvam vâ çarâṇikartavyam*; zu welchen letztern Worten man die Bemerkung Nâgoji's vergleiche: *sarvanâmakâryam tu sautratvân na*, und im Svaraprakâça die Worte *pûrvânâm iti sautro nirdeçah*.**) *Haradatta*, auf den Bhaṭṭoji und Nâgoji verweisen, liest und erklärt zu Kâçikâ P. 4, 2, 37 so: *kâkaçukabakaçabdâ âdyudâtâh* | *prâṇinâm kupûrvânâm ityanena* | *asyârthah* | *vyadhikarane shashṭhî* | *athâdih prâk çakateh* (II, 1) *ityata âdir ityanuvrittam* | *shashṭhîbahuvacanântam vipariṇamyate* | *prâṇivâcinâm ya âdibhûtâh kavargât pûrve bhavâs teshâm udâtto bhavâtiti****). Beide Fassungen des Sûtra *kupûrvam* und *kupûrvânâm* bieten Schwierigkeiten; zunächst ist in beiden Fällen das Compositum *kupûrva* als Tatpurusha, soviel ich bemerkt habe, mindestens unpânineisch; cf. zu II, 20; ferner ist, wenn *âdi* fortgelten soll, *kupûrvam*, wenn auch nicht durchaus verwerflich, so doch ungrammatisch, welcher Umstand nach Nâgoji einige Grammatiker bewog *âdi* gar nicht zu ergänzen; und endlich ist auch *kupûrvânâm* als Gen. plur. vom Tatpurusha *kupûrva* ungrammatisch, weil der Gen. plur. von letzterem *kupûrveshâm* ist. Da die Lesart *prâṇinâm ca kupûrvânâm* die bessere Autorität für sich hat, halte ich sie für die ursprüngliche, für die man *kupûrvam* schrieb, um den (vom Tatpur. *kupûrva*) ungrammatischen Gen. plur. zu entfernen. Ich glaube aber, dass *kupûrvânâm* der Form

*) Ms. hat: *kupûrvânâmi pâṭhah*.

**) Man vgl. hierzu den Nyâya, Gobhiliyagrihyabhâshya Cod. Wilson 72. Fol. 34^b; chandovat sûtrâṇi bhavanti. Auch M.-Müller, History p. 75, Anm.

***) Das Ms. hat: *âditâtâh kavargât pûrve avah teshâm udâtto bhavâtiti*; die Conjectur *bhavâs* verdanke ich der Güte des Herrn Prof. Goldstücker; ich selbst hatte *acas* geschrieben, allein gegen die Natur des betreffenden Ms., welches, soviel aus angestellten Beobachtungen hervorging, nicht *c* und *v* verwechselt und nicht *a* schreibt, wo es nach *e* und *o* elidirt sein sollte, dagegen *a* und *bh* sehr ähnlich schreibt; der Svaraprakâça erklärt: *kavargât pûrve ye varnâs teshâm madhya âdir udâttaḥ syât*.

(P. I, 1, 29) und dem Sprachgebrauch gemäss als *Bahuvrīhi* aufzufassen und die Regel demnach zu übersetzen ist, wie ich es gethan habe. Die gegebene Erklärung stimmt auch zu dem sonstigen Sprachgebrauche *Çāntanava*'s; *pūrva* bezieht sich auf das zu ergänzende *ādi*, wie *pūrva* in *dhyapūrva* I, 5 und *kupūrva* I, 21 auf *anta* und in *laghupūrvāṇām* II, 21 auf *guru*; dann sind aber nur Wörter wie *kāka*, *kōka* Beispiele zu dem *Sûtra*. Zu *vaka* und *udaka* vgl. man I, 14; *varāha* ist antodātta nach I, 22. —

II, 8. Der Vocal *u* [eines *Prātīpadika* ist *udātta*], wenn ihm einer der Consonanten *k*, *kh*, *c*, *ch*, *t*, *th*, *ṭ*, *ṭh*, *p*, *ph* folgt [und] wenn [das *Prātīpadika*] Name von etwas Künstlichgemachten ist.

Ich habe den Text der *Phi. Vri.* gegeben, wie ihn das Ms. liest, nur der Erklärung gemäss *uwantam* für *uanta* geschrieben; eine zweite Hand hat auf dem Rande den Text so verbessert: *khayyavarṇam kṛtrimākhyā cet | khayi pare pūrvam uvarṇam udāttam bhavati | kandukaḥ |* und für *kshuvaḥ* hat sie *bandhūkaḥ* gesetzt; *cūṭaḥ* und *kshuvaḥ* sind corrupt; *sphuṭaḥ* und *yuddhaḥ* passen der Bedeutung nach nicht hierher. Es kann kaum einem Zweifel unterliegen, dass der *Bhaṭṭoji*'sche Text des *Sûtra* der allein richtige und die Lesart der *Phi. Vri.* nur eine Corruption ist, der vielleicht ein *uvarṇam khayi kṛtrimākhyā cet* zu Grunde liegt; *pūrvasya* mag aus der Erklärung in den Text gedrungen sein. Der *Svaraprakāṣa*, der in fast allen Punkten, in denen die *Vṛitti* von *Bhaṭṭoji*'s Texte abweicht, mit der *Vṛitti* übereinstimmt, giebt das *Sûtra* wie *Bhaṭṭoji*.

II, 9. [Die Anfangssylbe] der mit *una*, *ri*, *van* endigenden [*Prātīpadika* ist *udātta*].

Phi. Vri. hatte ursprünglich *un | ar | van |*, wofür auf dem Rande *una | ri | van |* steht; *unāntānām* habe ich corrigirt aus *un* (oder *unn*?) - *antānām*. Zu *ārjuna* ādyud. cf. Up. 3, 58; und zu *ārjuna* 'Gras' antod. *Phit.* I, 17. Vgl. auch Rv. 1, 2, 7: *vāruṇam ca riçādasam*.

II, 10. [Die Anfangssylbe] der Farbe - [namen], die mit *ta*, *ṇa*, *ti*, *nī*, *t* endigen, [ist *udātta*].

Der *Svaraprakāṣa* liest das *Sûtra* wie die *Phi. Vri.* Nach Pāṇineischem Sprachgebrauche zu urtheilen, sind beide Lesarten des *Sûtra* *ātāntānām* und *ātantānām* zulässig. Man vergleiche z. B. P. 1, 1, 24 *shṇānta* 'mit *sh* oder *n* endigend'; 1, 2, 23 *thaphānta*,

Die *Phitsūtra* des *Çāntanava*.

33

‘mit *th*, *ph* endigend’; 5, 2, 49 *nānta* ‘mit *n* endigend’; 5, 4, 106 *cuḍaṣṣahānta* ‘endigend mit einer Palatalis, mit *d*, *sh*, oder *h*’; 6, 4, 10 *sānta* ‘mit *s* endigend’; 7, 2, 2 *lrānta* ‘mit *l* oder *r* endigend’; 7, 3, 51 *isusuktānta* ‘endigend mit *is*, *us*, *uk*, *t*’; daneben aber auch 6, 4, 137 *vamānta* ‘endigend mit *v* oder *m*’; 7, 2, 5 *hmyānta* ‘endigend mit *h*, *m* oder *y*’. Im gegenwärtigen *Sūtra* wird man **tantānām* vorziehen, um den Unterschied zwischen *ta* und *t* mehr hervortreten zu lassen. *Harīṇa* und *harit* sind ved. antodātta. *Etāḥ* und *prīṣhat* in *Phi. Vri.* stehen für ursprüngliches *çātaḥ* und *ḍrīṣhat*; vor *çonaḥ* liest das Ms. noch die Worte *trīṇam* und *kṣaṇam*, die ich gestrichen habe, weil sie nicht zu der vorliegenden Regel gehören. —

II, 11. [Es ist udātta] eine kurze [Anfangssylbe], wenn sie nicht kurz *ri* enthält, von einem kurzvocalisch endigenden [Prātipadika], das den Charakter von etwas bezeichnet.

Si. Kau. Codd. 1331 und 2332: *anrittācchīlye*; bei Nāgoji hat Cod. 284 *vṛiṇakam*; *rit* in *Vṛitti* ist überall Correctur des Ms. für *kṛit*, ebenso *kṛiṇaḥ* für *bhṛiṇam*; *ishugamī* habe ich nach dem *Svaraprakāṣa* gegeben; der Text der *Vṛitti* hat *ūshugomān*, dazu steht auf dem Rande *ishuga* .. oder ähnlich; der Rest des Wortes ist abgeschnitten; vor *prājñam idam* steht im Text noch *avāgghraḥ*. Das *hrasvam* des Bhaṭṭoji ist ohne Zweifel richtig und seine Erklärung der *Vṛitti* vorzuziehen; man höre die einfache Erklärung des *Svaraprakāṣa*: *hrasvāntasyādibhūtam rikārabhinnaṃ hrasvam udāttaṃ syāt tācchīlye*. Zu *tācchīlye* vgl. P. 3, 2, 11. Schol. *tācchīlyam niyatatatsvabhāvatā*; 3, 2, 20; 78; 129; 6, 4, 172; 1, 3, 21, 6. *Badhīrā* antodātta Av. 11, 3, 33; 9, 22. — *Capala* ist ebenfalls nach Ujval. I, 108 antodātta; ved. Belege für das Wort fehlen, ebenso für *nipuna* und *jaḍa*. —

II, 12. [Die Anfangssylbe] von *akṣha* [ist udātta], wenn es nicht ‘Würfel’ [, sondern ‘Achse’ etc.] ist.

Man vergleiche Up. III, 65. *aṣer devane*, Ujv.: *aṣū vyāptau | ato devane vācye saḥ |*.

II, 13. [Die Anfangssylbe] von *arḍha* [ist udātta], wenn es nicht ‘gleich, halb’, [sondern ‘Seite, Theil’ etc.] bezeichnet.

Ms. der *Phi. Vri.* liest *katamaḥ sordhaḥ* und *asamadyotata iti*. Zu Bhaṭṭoji vgl. man P. 2, 2, 2 und die Scholien daselbst.

II, 14. [Die Anfangssylbe] von *pītadru* ‘*Pinus longifolia*’ und seinen Synonymen [ist udātta].

pîtadrvarthânâm haben alle 3 Codd. der Si. Kau.; ebenso Phi. Vri.; das Ms. der Phi. Vri. liest *bhadrakârûḥ* statt *bhadradârûḥ*. *Sarala* ist nach Ujjv. antodâtta.

II, 15. Und [die Anfangssylbe] von *grâma* etc. [ist udâtta].

yâma steht auch im *Âkṛitigana vṛishâdi* P. 6, 1, 203 als âdyudâtta. Nach Sâyaṇa gehören zum *gana grâmâdi* auch Rv. 1, 6, 5 *gûhâ*; Rv. 3, 36, 9 *mâhina*.

II, 16. [Die Anfangssylbe eines Prâtipadika, welches als] Name [von Jemand dient], der [mit dem durch das Prâtipadika Bezeichneten] verglichen wird, und welches [in dieser Anwendung] mit *lup* endigt [d. h. für das Suffix *kan*, welches bei einer Vergleichung sonst anzufügen ist, eine Niete substituiert hat, ist udâtta].

Phi. Vri. las ursprünglich, ebenso wie der Svaraprakâṣa, *aupamyasya nâmadheyasya*, hat dasselbe aber corrigirt zu *aupamyânâmadheyasya*; danach habe ich auch *aupamyeti* für *aupamyasyeti* geschrieben; *aupamyânâmadheya* ist 'ein Gleichnisname', ein Name den man Jemand giebt, indem man ihn mit etwas vergleicht; zu *aupamyâ* vgl. z. B. P. 6, 2, 113. Nâgoji bemerkt richtig, dass dies Sûtra dem P. 6, 1, 204 *saññâyâm upamânâ* gleichbedeutend ist, und es ist wohl der Mühe werth zu bemerken, dass unser Sûtra hier auf die *grâmâdi* wie das entsprechende Sûtra Pâpini's auf die *vṛishâdi* folgt; diese *vṛishâdi* entsprechen den *grâmâdi* des Çantanava insofern, als sie diejenigen âdyudâtta sind, welche in keiner andern Regel Pâpini's ihre Erklärung finden, *grâmâdi* die, welche durch kein anderes Phitsûtra erklärt werden; vgl. zu dem Sûtra die Einleitung pag. 7 ff. Das letzte Gegenbeispiel Nâgoji's ist mir undeutlich; ich erwartete *ṣuna ivâyaṃ vṛikāḥ* entsprechend dem *kukkūṭa ivâyaṃ mayûrah* der Vṛitti: hier wäre *ṣuna* wohl Upamâna zum Upameya *vṛika*, aber nicht *upameyanâmadheya*. *Gar-dabha* und *piṣāca* sind sonst antodâtta; *kukkūṭa* ved. antodâtta, ebenso *sûkarâ* V. S. 24, 40; Av. 12, 1, 48.

II, 17. Nicht [ist udâtta die Anfangssylbe] der Namen von Bäumen und Bergen, ferner der Worte *vyâghra*, *siṃha* und *mahisha*, [wenn sie in der eben angegebenen Weise als *upameyanâmadheyâni* gebraucht werden].

Eine Ausnahme zum vorhergehenden Sûtra, also auch zu P. 6, 1, 204. Die vorige Regel kann nur auf den Accent solcher Wörter

Einfluss haben, welche in ihrem sonstigen Gebrauche, wenn sie nicht upameyanâmadheyâni sind, nicht âdyudâtta sind; Âdyudâtta wechseln ihren Accent nicht. Die Ausnahme kann also auch nur soviel bedeuten, dass gewisse Wörter, die sonst nicht âdyudâtta sind, auch als upameyanâmadheyâni nicht âdyudâtta werden; deshalb passt *parvata* hier nicht her und man muss es als *parvataviçesha*, resp. *vriksha* als *vrikshaviçesha*, erklären, auch wenn man die Lesart der Vritti annimmt. Der Svaraprakâça, der wie die Vritti liest und erklärt, fügt noch hinzu: *vriksha ivâyaṃ vrikshaḥ | parvataḥ | atra pûrvenâdyudâtâtvaṃ bhavatyeva*. Nach Ujjv. Up. III. 110 ist *parvata* antodâtta, aber die Svaramañjarî bemerkt: *parvataḥ | atra nitsvaraḥ |* (P. 6, 1, 197.). *Vyâghra*, *siṃha*, *mahisha* sind antodâtta; ebenso *açvattha*, *plaksha*, *meru*; *mandara* ist madhyodâtta. —

II, 18. [Die Anfangssylbe] eines Königsnamens, [welcher in der II, 16 angegebenen Weise als upameyanâmadheya gebraucht wird, ist nur dann udâtta], wenn sie vridhdirt ist.

Cod. 197 des Laghuçabdenduçekhara liest: *vyâghragrahaṇaṃ vaiyarthyaâpatteḥ*. Das Ms. der Phi. Vṛi. liest *aupamyasya nâmadheyasya*; *pânḍu ivâyam*; und *yamatvâcçet*. Der Svaraprakâça liest das Sûtra: *râjaçabdasya yamanvâ cet*; danach habe ich die Phi. Vṛi. verbessert, bemerke jedoch, dass ich über die Ableitung des Wortes *yamanvan* oder *yamanvâ* nirgends eine Andeutung finde. Die Worte *lubantasya upameyanâmadheyasya* müssen aus II, 16 ergänzt werden, denn würden sie nicht ergänzt, so könnte das Sûtra nur so erklärt werden: 'Es ist udâtta die Anfangssylbe eines Königsnamens, wenn derselbe vridhdha ist'; einer solchen Erklärung würde aber der Antodâtta von Wörtern wie *âṅgâ*, *kâlîṅgâ*, etc. widersprechen. Die Erklärung, welche nach Nâgojibhaṭṭa eine Vritti von unserm Sûtra giebt (*vridhdasya ced râjaviçeshasyaiva*), verstösst gegen den Wortlaut des Sûtra; zu übersetzen wäre nach ihr: 'Die erste Sylbe eines vridhdha genannten Wortes, das als *lubanta upameyanâmadheya* gebraucht wird, ist nur dann udâtta, wenn jenes Wort ein Königsname ist.' Bei dieser Erklärung wäre auch, wie Nâgoji bemerkt, *vyâghra* im vorigen Sûtra unnütz, denn es ist vridhdha, aber kein Königsname, würde also schon nach dieser Regel (II, 18) als upameyanâmadheya nicht âdyudâtta werden dürfen und brauchte nicht speciell im vorhergehenden Sûtra hervorgehoben zu werden. Hierauf erwiedern Andere: *vyâghra* ist in der vorher-

gehenden Regel nicht unnütz; es ist allerdings *vṛiddha*, aber nicht *yamanvā*, was es sein müsste, wenn es unter die gegenwärtige Regel fallen sollte; das Wort *yamanvā* bedeutet (ja nicht einfach *vṛiddha*, sondern) *kṛitādivṛiddhi*, d. h. ein Wort, dessen erste Sylbe (durch irgend eine grammatische Operation) *vṛiddhi* worden ist (und nicht von Haus aus einen *Vṛiddhi*vocal enthält); letzteres ist bei *vyāghra*, das von *vi-ā-ghrā* abzuleiten ist (cf. Un. V, 63; V. zu P. 3, 1, 137) der Fall, ersteres z. B. bei *kālīṅga*, das (nach P. 4, 1, 170) mittelst des Affixes *aṇ* von *kālīṅga* derivirt wird. Abgesehen von der Erklärung unseres Sūtra, in der ich der *Vṛitti* und ihren Vertheidigern nicht Recht geben kann, weil dieselbe, wie bemerkt, gegen den Wortlaut des Sūtra verstößt, ist es mir doch wahrscheinlich, dass *yamanvā* von ihnen genauer erklärt ist, als von Bhaṭṭoji, der das Wort als ein Synonym von *vṛiddha* betrachtet; wäre *yamanvā* einfach gleich *vṛiddha*, warum sollte dann der Verfasser hier nicht *vṛiddha* selbst gesetzt haben, da er das Wort doch II, 23 hat, oder warum II, 23 *vṛiddha*, wenn für ihn *yamanvā* der Name für *vṛiddha* war? wenn er zwei verschiedene Termini gebraucht, so kann er, denke ich, nicht dasselbe unter beiden verstanden haben; *kṛitādivṛiddhi* ist vermuthlich auch für das *kṛitavṛiddhi* am Schlusse der *Phīṣṣūtravṛitti* zu lesen. — Nach den Pāṇineischen Scholien ist *āṅga* nicht, wie Nāgoji will, nach P. 4, 1, 168, sondern wie *kālīṅga* nach P. 4, 1, 170 gebildet; zu *āṅgāḥ* vgl. P. 2, 4, 62.

II, 19. Die schwere Sylbe eines überzeisylbigen Wortes [ist *udātta*], auf die eine oder zwei leichte Endsylben folgen.

Die Praudhamānoramā bemerkt: *ihādiçabdo na sambadhyate tenānāder api guror udāttaḥ | ata eva vṛishākapiçabdasya gurur udātta iti vṛishākapyagni* (P. 4, 1, 37) *iti sūtre vṛittyādigrantheshu vibhāvitam | na ca gurūṇām madhye ya ādir ityartho 'stviti vācyam anyato nīsh* (P. 4, 1, 40) *iti sūtre sārāṅgakalmāshaçabdao laghāvanta ityādinā madhyodāttāv iti haradattādigranthavirodhāt | kalyāṇa iti | paryāyeṇādimaḍhyāv udāttau ||* *Ulūka* ist *madhyodātta* auch nach Ujjv. Un. IV, 41. Vgl. das Mahābhāshya zu P. 4, 2, 45: *kimartham khaṇḍikādishūlūkaçabdaḥ paṭhyate | nānudāttāder* (P. 4, 2, 44) *ity eva siddham | na sidhyati | cāsholūkayoç chandasyādyudāttaḥ prayogo driçyate | cāsheṇa kikiḍvīnā* (Rv. 10, 97, 13) *| yād ulūko vādati* (Rv. 10, 165, 4) *| ; dazū Kaiyaṭa: cāshaçabdaç casher nyantād acy antodāttaḥ | ulūkaçabdo laghāv ante dvayoçceti ma-*

Die *Phitsūtra* des *Çāntanava*.

37

dhyodāttah |. Vgl. ferner Haradatta zu P. 4, 1, 40: *sāraṅgakalmā-shaṣabdan laghāv anta iti madhyodāttau*. *Vātaprami*, ādyudātta V. S. 17, 95. Dafür, dass das Ende von *kapālin* nicht leicht sein soll, weiss ich keine pāṇineische Bestimmung; vgl. Ath. Prātiç. I, 54, Whitney. *Kalyāṇa* scheint der Bemerkung Bhaṭṭoji's und Nāgoji's gemäss zu den *kardamādi* III, 10 gezählt werden zu müssen. — In dem Ms. der Phi. Vri. steht *çleshmātakah* auf dem Rande für *çreshthā | tadyah*; *vriṣhākapih* ist Correctur für *vriṣhākapāyī*; *sabhā-samjananam* steht auf dem Rande für *saubhājanakam*; ich finde das Wort jedoch nirgends. *Kapālah* habe ich geschrieben für *kapātalah*, *rātiḥ* für *ratih*; das Beispiel *haritaki* passt nicht hierher; das *laghāv iti kim* ist unnütz, und *kapāli* sollte hinter *vātapramiḥ* stehen. *Vatsara*, das ved. antodātta ist, wird auch von Ujval. Un. III, 71 zum ādyudātta gemacht. —

II, 20. Der Svarapakāṣa liest das Sūtra wie die Phi. Vri. und bemerkt: *atra varṇānām taṇa* (II, 10) *ityeva siddhe 'tra varṇānāmagrahaṇam cintyam*. Cod. 2326 der Si. Kau. hat: *akṣhuṣabdāt pūrvo 'stivyesām*. *Mallikā* ist wie nach Bhaṭṭoji, so auch nach Ujiv. ādyudātta; *tarakshu* nach Böhtlingk und Roth in der Vāj. S. madhyodātta; *dhavala* nach Ujiv. antod.; *nīla* ved. ādyud.; *kalmāsha*, *sāraṅga*, *piṣaṅga* madhyod. In der Phi. Vri. stehen *arārakā* und *aṭātākā* auf dem Rande für *avararakā* und *ahahārā*; diese beiden Wörter sind ebenso wie *lalakshuḥ* und *valakshuḥ* unbelegt. — Wo Pāṇini das Wort *pūrva* in der Structur seiner Regeln zum zweiten Gliede eines Compositums macht, da ist dies Compositum, soviel ich bemerkt habe, immer ein Bahuvrīhi (cf. 2, 1, 52; 4, 1, 57; 115; 3, 5; 61; 122; 4, 28; 5, 1, 28; 30; 36; 92; 121; 2, 87; 118; 3, 112; 4, 75; 140; 6, 1, 23; 26; 174, etc.), nie ein Tatpurusha, sondern anstatt des letztern gebraucht er *pūrva* mit dem Ablat. (cf. 6, 1, 192; 219; 2, 83 etc.); ebenso steht das Wort *pūrva* in den paar Stellen, an denen es in den Uṇādisūtra vorkommt, am Ende von Bahuvrīhi und so auch meist im Vāj. Prāt. (cf. 2, 23; 3, 56; 4, 36, 102, 104, 147, 155, 184; 5, 10, 26, 27; 6, 11), doch ist es mir in letzterem auch einmal als Tatpurusha vorgekommen 4, 105. — Wie sollen wir aber in vorliegendem Sūtra zunächst Bhaṭṭoji's *akṣhupūrva* auffassen? Bhaṭṭoji's Worte kann man doch nur so deuten: *akṣhuṣabdāt pūrvo 'sti yeshām ādis te 'kshupūrvāḥ*; danach wäre das Wort aber weder Bahuvrīhi noch Tatpurusha, sondern man müsste annehmen, dem Verfasser habe *ādi* 'die Anfangssylbe' vorgeschwebt, er habe sich diese Anfangs-

syblbe in gewissen Wörtern als *akshupūrva* 'vor *akshu* stehend' gedacht, und dann jene Wörter selbst *akshupūrva* 'deren Anfangssylbe vor *akshu* steht' genannt. Die *Phi. Vṛi.* erklärt *akshupūrva* dem Genit. plur. entsprechend als *Bahuvrīhi*, muss aber nichtsdestoweniger, nach den von ihr gegebenen Beispielen zu schliessen, das Wort ebenso wie *Bhaṭṭoji* aufgefasst haben. Das *Sûtra* bietet noch eine andere Schwierigkeit. In den beiden folgenden *Sûtra* müssen die Worte *laghāv ante dvayoṣca bahvaco guruḥ* II, 19, ergänzt werden, woraus zu schliessen ist, dass diese Worte mit der *Phi. Vṛi.* auch hier in II, 20 zu ergänzen sind, denn sonst würde das *Sûtra* gewiss nicht an dieser Stelle stehen. Dann könnten aber mit *strīvishaya* nicht solche Feminina wie *mallikā*, in welchen die letzte Sylbe schwer ist, gemeint sein. Ich muss offen bekennen, dass mir dies *Sûtra* das dunkelste von allen *Phitsûtren* ist und dass ich keine genügende Erklärung desselben zu geben im Stande bin, halte aber daran fest: dass 1) mit der *Vṛitti* die Worte *laghāv ante dvayoṣca bahvaco guruḥ* zu ergänzen sind, und dass 2) *akshupūrvānām* dem Sprachgebrauch und der Form gemäss als *Bahuvrīhi* zu erklären ist. Der Vergleich mit dem folgenden *Sûtra çakuninām ca laghupūrvānām* (welche Lesart des *Sûtra* die richtige ist), rāth auch die Lesart der *Vṛitti* hier in II, 20 als die richtigere zu betrachten und in *strīvishayavarṇanāmnām* ein Substantiv zu suchen, das durch *akshupūrvānām* näher bestimmt wird. —

II, 21. *Phi. Vṛi.*: Und [es ist ebenfalls *udātta* die schwere Sylbe, auf welche eine oder zwei leichte Endsylben folgen,] der [überzweisybligen] Vögel[namen], welche vor [jener schweren Sylbe] leichte Sylben haben.

In der *Phi. Vṛi.* steht das Wort *krikalāsāḥ* gegen Sinn und Betonung zwischen *krikavākuḥ* und *kapōtaḥ*. Zu *Nāgoji's atrāpyādīr iti* vgl. II, 19; *Haradatta's* Worte, auf die sich *Nāgoji* bezieht, sind P. 4, 3, 154: *kāpotam | māyūram | taittiram iti | tittiriçabdas tarateḥ sanvattukābhyāsasyeti kipratyayāntodāttaḥ* *) | *çeshau laghāv ante* (II, 19) *iti madhyodāttau*. In diesem wie im folgenden *Sûtra* sind mit der *Vṛitti* die Worte *laghāv ante dvayoṣca bahvaco guruḥ* aus II, 19 zu ergänzen, und es ist demnach die Lesart der *Vṛitti laghupūrvānām* als die richtige zu betrachten. In *laghu*

*) Ms. liest: *sanvāccābhyāsasyeti kimpra°*; cf. *Ujjval.* zu *Up.* IV, 142.

Die *Phitsûtra* des *Çantanava*.

39

pûrvam könnte nicht mit *Nâgoji pûrvam* als *antyât pûrvam* erklärt werden, denn von einem *anta* oder *antya* ist gar nicht die Rede gewesen; dass ferner *Çantanava* mit II, 22 eine so allgemeine Regel, wie *Bhaṭṭoji* in dem *Sûtra* sieht, gegeben haben sollte, würde an sich schon Bedenken erregen und es würde im Besondern dann nach Regel 22 in Worten wie *kapôta* und *kṛikavâku* die schwere Sylbe nicht *udâtta* sein dürfen. Ergänzen und lesen wir dagegen wie die *Vṛitti*, so stehen die Regeln in bester Beziehung zu einander; 22 ist Ausnahme zu 19, und 21 wieder Ausnahme zu 22, also Rückkehr zur Haupt-Regel 19; *pûrva* in *laghupûrvânâm* bezieht sich auf *guru*, wie es sich in I, 5 *dhyapûrva* und I, 21 *kupûrva* auf *anta* bezog; cf. auch II, 7, *Tittiri* und *kukkuṭa* fallen nun natürlich nicht unter Regel 21, sondern unter 22, wo ihnen richtig der *Âdyudâtta*, den man nach 19 erwarten sollte, abgesprochen wird; *tittiri* ist nach Böhrling und Roth in *Vâj. S.* und *Çat. Br. madhyod.*; in *Taitt. S. antod.*; *kukkuṭa* ist antod. *Nâgoji's* Bemerkung zu P. 6, 1, 158 (cf. Goldstücker, *Pânini*, Note 255) ist nun auch insofern nichtig, als die *Phitsûtra* nur behaupten, *tittiri* sei nicht *âdyudâtta*, nicht aber, dass es *madhyodâtta* sei; ebenso enthält II, 21 nichts gegen *Haradatta's* Betonung von *tittiri*, und es ist nicht mehr bedenklich (cf. *Nâgoji* zu 22), dass *Haradatta kapota* und *mayûra*, und *Kaiyaṭa ulûka* zu *madhyodâtta* machen.

II, 22. In [überzweisybigen] Namen der Jahreszeiten und lebenden Wesen [ist die schwere Sylbe, auf welche eine oder zwei leichte Endsylben folgen,] nicht [udâtta].

In der *Phi. Vṛi.* sind die eingeklammerten Worte theils im Texte und theils auf dem Rande von zweiter Hand hinzugefügt; von ihr ist auch *prâṇâkhyânâm* im *Sûtra* und *prâṇâkhyâyâm* in der Erklärung, beides für ursprüngliches *prâsyâkhyâyâm*, das für *prâṇyâkhyâyâm* steht, geschrieben worden; umgekehrt hat im *Svarapra-kâça* zuerst *prâṇâkhyânâm* gestanden, was dann zu *prâṇyâkhyânâm* verändert worden ist. *Vasanta*, *hemanta* und *kṛikalâsa* sind antod., *jivana* dagegen *âdyud.*, wie man nach II, 19 erwartet; *tushâra* nach *Ujjv. âdyud.* —

II, 23. [Die Anfangssylbe] der Getreide[namen], deren erste Sylbe einen *Vṛiddhivocal* enthält, und die auf *ka* oder *sha* ausgehen, [ist. *udâtta*].

Cod. 197 des *Laghuçabd.* liest *çyâmâkagrahaṇam dhânyavâcaka°*. *çyâmâka* ist *madhyodâtta* in der *Vâj. S.* und bei *Ujjval.*; zu der

Bemerkung Nāgoji's über das Wort vergleiche man die oben zu I, 1 mitgetheilte Bemerkung aus dem Svaraprakāṣa über *putrī* und *putrakām*. Zu *māshāḥ* und *godhūmāḥ* vgl. II, 4; *vālāksha* ist nicht zu belegen. Den Text der Phi. Phri. theile ich nach dem Ms. mit, ohne eine Restituierung zu unternehmen; die eingeklammerten Worte sind von zweiter Hand auf den Rand geschrieben; die zweite Hand hat auch *naishāhatāḥ* für ursprüngliches *naishagatāḥ* geschrieben. Der Verfasser des Svaraprakāṣa, welcher vielleicht dasselbe Ms. der *Phīṣūtravṛitti* benutzt haben wird, das mir zugänglich war, hatte ursprünglich geschrieben: *dhānyavācīnām vṛiddhakaṣabdāntānām shaṣabdāntānām ca yo yo guruḥ sa udāttaḥ syāt*; für das *ca yo yo guruḥ sa* ist aber auf den Rand *ādir* geschrieben; statt des *naishahatāḥ* und *valākshāḥ* der Phi. Vṛi. hat der Svarapr. *naishāhakāḥ* und *vālākshāḥ*.

II, 24. [Die Anfangssylbe] von vocalisch endigenden Völker[namen ist udātta].

Kekayāḥ hat Cod. 2326 der Si. kau. — Das Ms. der Phi. Vṛi. hat *asāntānām*; es ist ohne Zweifel *açantānām* zu lesen, da die Phi. Vṛi. überall *aç* hat, wo Bhaṭṭoji *ash* liest; vgl. II, 4, 19, 26; III, 2. In Phi. Vṛi. sollten die Worte *janapadaavācīnām tāvat* und das folgende *açantānām* fehlen. *Darad* ist auch Uṇ. I, 129 an-todātta. —

II, 25. Von consonantisch beginnenden [Völkernamen] vor deren finalem *a* ein einfaches *l* steht, ist die letzte oder vorletzte Sylbe [udātta].

Arālāḥ habe ich in Phi. Vṛi. mit dem Svaraprakāṣa für *ārarālāḥ* geschrieben. 'Svarapr. hat *jhallāḥ* statt *bhallāḥ*. *Antaḥ pūrvam vā* kann nicht bedeuten 'die letzte oder erste Sylbe' (also nicht *pālala* oder *palalā* cf. Böhtlingk und Roth), sondern *pūrva* kann hier nur in Bezug auf *anta* die vorletzte Sylbe bezeichnen; so erklärt auch eine Randnote im Svaraprakāṣa: *antyo vā tataḥ pūro vā*; *ādi*, das die Phi. Vṛi. ergänzt, gilt nicht fort. Das *lāntānām asaṃyogapūrvānām* der Phi. Vṛi., das genauer ist als das *asaṃyuktalāntānām* des Bhaṭṭoji, erkläre ich: von Völkernamen, 'welche mit *la* endigen, und vor deren Ende d. i. finalem *a* keine Consonantengruppe steht'; *suhmāḥ* ist ein falsches Gegenbeispiel; *vasātayāḥ*, das unbelegt ist, wird vom Svaraprakāṣa zum antodātta gemacht. Da *janapadaṣabdānām* nach den besten Autoritäten in diesem und dem folgenden Sūtra fortgilt, (vgl. Haradatta zum fol-

genden *Sūtra*), so fallen Bhaṭṭoji's Beispiele *palala* und *çalala* nicht unter diese Regel; *palala* ist nach Ujġval. und Svaraprakāṣa antodāṭṭa. —

II, 26. Und [die letzte oder vorletzte Sylbe ist udāṭṭa] von zweisylbigen [Völkernamen], die mit einem der Vocale *i*, *u*, *ri*, *li* endigen.

In der Phi. Vṛi. ist *vasātayaḥ* Correctur des Ms. für *vāṇmi-tayaḥ*; der Svaraprakāṣa ergänzt hier wie im vorhergehenden *Sūtra* richtig *janapadānām*. Die Kāṣikāvṛitti bemerkt zu P. 6, 2, 42: *vṛijīḥ* *ādyaudāṭṭaḥ*; dazu Haradatta: *vṛijī**) *varjane* | *nīdityadhi-kāra* *igupadhāt* *kiḥ* (cf. Ujġv. zu Uṇ. 4, 119) | *vṛijih* | *phishi* *tvigan-tānām* *ca* *dvyashām* *iti* *pakshe* 'ntodāṭṭaḥ | *tasyārthaḥ* | *janapada-ṣabdānām* (II, 24) *iti* *vartate* | *antaḥ* *pūrvō vā* (II, 25) *iti* *ca* | *janapadavācinām* *igantānām* *dvyacām ādir* *udāṭṭo bhavati* | *anto vā* | *kāṣayaḥ* | *cedayaḥ* |. Das nicht unter diese Regel fallende *krishi* ist ved. antod.; *kuru* ved. ādyud.; *cedi* ved. antod.; *āṅga* ādyud. nach II, 24; *ṣuci* ved. ādyud.; *rāci* antod.; *vṛishni* ved. ādyud.; ebenso *gāya*. — In der Unterschrift hat das Ms. der Phi. Vṛi. wieder: *phis̥sūtra*°.

III, 1. Von hier an bis III, 17 [ist] die zweite Sylbe [udāṭṭa].

III, 2. [Und zwar] von dreisylbigen bis III, 8.

Im Ms. der Phi. Vṛi. ist *makara* verbessert aus *makāra*, cf. III, 8.

III, 3. [Die zweite Sylbe der dreisylbigen Bezeichnungen] der Körperteile, welche weder mit einer Gutturalis, noch mit *r* oder *v* beginnen, [ist udāṭṭa].

tryacām bei Bhaṭṭoji aus Cod. 2332. Das Ms. der Phi. Vṛi. las ursprünglich *akuvādānām*, dem entsprechend fehlte *repha* und ein mit *r* beginnendes Gegenbeispiel; die Zusätze sind von zweiter Hand gemacht, von der auch die eingeklammerten Worte auf den Rand geschrieben sind. *Usharam* lese ich für *usharam*, *vāṅkṣaṇaḥ* (masc. Halāy.) für *vakṣaṇaḥ*; zwischen den Worten *iti kim* und *gulphakaḥ* stand noch ein anderes Wort, von dem nur die letzte Sylbe *kaḥ* erhalten ist; man vermisst in der Vṛitti *tryacām*. *Lalāṭa* madhyod. z. B. Av., 9, 7, 1; *kapola* ist antod.; *rasanā* ādyud. nach Ujġval., *raṣanā* ved. antod. nach Aufrecht; *vadana* ādyud. *Jaghana*

*) Ms. *vṛinē*.

ved. madhyod., nach Ujjv. antod., die Svaramañjarî bemerkt dazu *litsvarah*; *jaṭhara* und *udara* sind ved. madhyod. —

III, 4. Und [die zweite Sylbe von dreisylbigen Prâtipadika], welche mit *m* beginnen, [ist udâtta].

In der Phi. Vri. ist *ca tryaçâm* und die eingeklammerten Worte Zusatz von zweiter Hand; neben *mahendraḥ* steht noch *mahîndrah*. Den von Nâgoji citirten Nyâya habe ich sonst nicht gefunden. *Malaya* ist nach Ujjval. âdyud.; *mâkshikâ* âdyud. z. B. Av. 11, 9, 10. Zu *mallikâ* cf. II, 20. *Sûkara* antod. V. S. 24, 40. Av. 12, 1, 48. —

III, 5. [Die zweite Sylbe der dreisylbigen] Gemüse[namen], welche mit *ç* beginnen [ist udâtta].

Bei Nâgoji hat Cod. 197: *•rityâtmâdyudâtta•*; *dhvanayetuma atapyudâhritam*; *dvakam eva vyâvarttyam*; Cod. 284 *keyatâdirityâ âdyudâtta•*; *dhvanayitum avyattapyudâhritam*; *dvackam eva vyâvarttya*; Cod. 195 *dhanayitum atyajapyudâhritam*. Das Ms. der Vṛitti las ursprünglich *çâdinâm çâkânâm*; dies ist corrigirt zu *sâdinâm ç*; das eingeklammerte *sakârâdinâm* ist ganz Renovirung von zweiter Hand; das *çâdinâm iti kim* steht so im Ms. und doch beginnen die angeführten Beispiele mit dentalem *s*. Darauf, dass *tryaçâm* in der Vṛitti fehlt, ist kein Gewicht zu legen, denn es fehlt auch in 3 und 7 und ist in 4 und 6 erst von zweiter Hand hinzugefügt; *suvarcalâḥ* scheint vielmehr einfach ebenso wie *çatapushpâ* des Bhaṭṭoji nur einer Ungenauigkeit der Erklärer zuzuschreiben zu sein. *Sarshapa* ist bei Ujjv. madhyod.; *sasphuṭâḥ* ist wie *çitanyâ*, für das der Svraprakâça *çtalpâ* liest, unbelegt. Kaiyaṭa's Worte zu P. 5, 2, 29 sind: *sarshapaçabdasya sâdinâm çâkânâm ity âdyudâttatve prâpte paratvâd atha dvitīyam prâg ishâd* (III, 1) *ity anuvartamâne pântânâm ca gurvâdinâm* (III, 6) *iti madhyodâttatvam bhavati*; aus dieser Stelle geht allerdings mit Sicherheit hervor, dass Kaiyaṭa *sâdinâm* las und dass für ihn dies Sûtra eine andere Stelle hatte, als die, an der es jetzt steht.

III, 6. [Die zweite Sylbe der dreisylbigen] mit *pa* endigenden und mit schwerer Sylbe beginnenden [Prâtipadika ist udâtta].

Bei Nâgoji lesen alle 3 Codd. hinter *laghâvanta iti* anstatt *âdyudâtto*: *madhyodâtto* und statt des folgenden *antodâttatvam*: *antodâttam*. In der Vṛitti steht *tryaçâm* auf dem Rand; *kacyâpah* ist Conjectur für *kanyâpah*. *Nîpa* als antod. bei Bhaṭṭoji ist kein passendes Gegenbeispiel, weil *dvitīya Adhikâra* ist, Bhaṭṭoji müsste es

Die Phisûtra des Çāntanava.

43

denn als âdyud. betrachten. Auf *gardabha* darf II, 19 wegen der Ausnahme II, 22 nicht angewendet werden; *kuṇapa* ist nach Cākravarman madhyod. Uṇ. III, 144; (nach Böhrtlingk und Roth ist es als Subst. âdyud., als Adject. madhyod.).

III, 7. [Die zweite Sylbe der dreisylbigen] auf *yuta*, *ani*, *ani* ausgehenden [Prâtîpadika ist udâtta].

In der Vṛitti steht *araṇiḥ* auf dem Rande für *maṇiḥ*. *Ayûta*, *niyûta*, *prayûta* madhyod. Vâj. S. 17, 2. — Dass dies Sûtra wie viele der Phisûtra nicht allgemein gilt, zeigen *dyotani*, *vartani*, *kshipani*, *carshaṇi* etc.

III, 8. Von *makara*, *varûdha* etc. ist die erste oder [zweite Sylbe udâtta].

III, 9. Und [dasselbe ist der Fall bei gewissen Wörtern] im Veda.

Si. Kau. Cod. 1331 im Commentar: *varûdha*; 2332 im Text *vannûdha*, im Commentar: *varûdha*; alle 3 Codd. haben nicht, wie die Calc. Ausgabe, *âdi* am Ende von III, 8. — Bei Nâgoji 284 *varûdha*; 197 und 195 *varûda*; 197 *kâlâ*; in 195 fehlt *kâshthâ*, in 197 *peshtâ*; 197 und 195 haben *vakûṭha*, 284 *varûdha*; 197 und 195 *kâshthâyai â*, 284 *kâshthâyaishtâ*. — Im Ms. der Phi. Vṛi. schrieb die erste Hand: *makaraparutâpâpeta . . . kâlomâkâshthakâçinâm . . . makarah parutâḥ pâpetâḥ . . . kâlâ umâ kâshthâ paishtrâ kâçih*; eine zweite Hand verbesserte dann auf dem Rande zunächst zu *vakutâpârâvata* und dies wieder zu *varûdhapârevata*; schrieb ferner *kâshthâkâçinâm* und setzte dazu auf den Rand *paishtrâ*, liess im Commentar *parutâḥ pâpetâḥ* stehen, corrigirte aber *kâlâ* zu *kalâ* und schrieb die 3 letzten Worte *kâshthâ*, *paishtrâ*, *kâçinâm*; an Stelle von *makara* stand ursprünglich *makâra*; dies wurde aber, wie es scheint, schon von erster Hand, verbessert, wie in III, 2. — Der Svaraprakâça liest 8 wie Bhaṭṭoji mit der Ausnahme, dass er für *peshtâ*: *peshtâ* hat; er führt als *Varia lectio vakûṭa* an. — Den ursprünglichen Text der Vṛitti aus dem einen Ms. herzustellen, war mir nicht möglich; wenn *pâpeta* auch vielleicht nur eine Corruption von *pârevata* ist, so hat doch das zweite Wort ursprünglich gewiss nicht *varûdha* sein sollen; *peshtâ* und *paishtrâ* sind mir gleich dunkel; ebenso unklar ist es mir, weshalb Nâgoji, der Verbesserer, wenn man ihn so nennen soll, der Phi. Vṛi. und danach auch der Svaraprakâça das letzte Wort nicht als *kâçi* betrachten wollen. Hoffentlich bringt eine Vergleichung anderer Handschriften der

Phi. Vri. Gewissheit über die Lesung des Textes des 8ten und des Commentars des 9ten Sûtra; letzteren habe ich gegeben, wie ihn das Ms. giebt; vermuthlich ist er ähnlich zu lesen, wie der Svaraprakâça liest: *chandasi makarâdinâm anyeshâm câdir dvitîyo vodâttaḥ syât | kâçyapaḥ* 1. Zu *makara* vgl. noch Nâgoji zu III, 4; es ist âdyudâtta V. S. 24, 35; zu *umâ* denselben zu II, 4; *vitâstâ* madhyod. Rv. 10, 75, 5; *ikshû*, *kalâ*, *kâçi*-sind ved. antod.; *imâ*, *kâshthâ* âdyud. —

III, 10. Und [die erste oder zweite Sylbe] von *kardama* etc. [ist udâtta].

In der Phi. Vri. habe ich *dvitîyam vâ* in Uebereinstimmung mit dem vorhergehenden und folgenden Sûtra für das auf dem Rande stehende *dvitîyo vâ* geschrieben; die Lesart des Bhaṭṭoji ist ohne Zweifel die richtige. Zu 'udaka cf. I, 14; zu *gândhâri* bemerkt die Kâçikâ zu P. 6, 2, 12: *gândhâriçabdaḥ kardamâditvâd âdyudâtto madhyodâtto vâ*; man vgl. auch Sâyaṇa zu Rv. 1, 7, 4 und 11, 8 *sahâsra* und 28, 2 *jaghânâ*; *godhûma* oben II, 4 und *kalyâṇa* II, 19.

III, 11. Von *sugandhitejana* [ist die erste oder zweite Sylbe] oder die Sylbe *te* [udâtta].

Der Svaraprakâça liest das Sûtra wie die Vṛitti; ich halte die Lesart des Bhaṭṭoji für die allein richtige, denn wäre bloss die erste oder zweite Sylbe udâtta, so würde das Wort gewiss mit den in III, 8 gegebenen Wörtern aufgezählt und nicht eine besondere Regel für seinen Accent gegeben sein. *Sugandhitejana* 'a kind of fragrant grass'; Ait. Br. I, 28.

III, 12. Si. Kau: [Die erste oder zweite Sylbe ist udâtta] von Neutris, die auf *phala* ausgehen.

Phi. Vri.: Von einem Neutrum [ist die Sylbe] *pha* [udâtta,] wenn ihr *la* folgt.

vodâttaṁ in Si. Kau. Codd. 1331 und 2332; bei Nâgoji hat Cod. 197 *phoçabdasyeti*, 195 und 284 *phâçabdasyeti*, das Ms. der Vṛitti liest *leçabde* statt *laçabde*; der Svaraprakâça liest das Sûtra wie die Vṛitti und führt auch die von Nâgoji erwähnte Erklärung an, nach der *phas* Genit. von *phâ* wäre, *phâçabdasyodâttaḥ* 'die Sylbe *phâ* hat den Udâtta' etc. Es ist mir nicht möglich zu bestimmen, welche Lesung das Sûtra der vedischen Accentuation entsprechen würde, weil ich Worte wie *çrîphalam*, *dâsîphalam* etc. nicht vedisch belegen kann. Das Wort *phala*, das unter *le pho napaḥ* fällt, ist âdyudâtta, z. B. Vâj. S. 10, 13; 22, 28. —

Die *Phitsûtra* des *Çântanava*.

45

III, 13. Von einem auf *ya* ausgehenden [Prâtipadika ist] die vorletzte Sylbe [udâtta].

In Bezug auf dreisylbige Wörter wäre *antyât pûrvam* unnütz gewesen, weil *dvitīyam* noch aus III, 1 fortgilt, daher die Bemerkung Nâgoji's *kuvalayârtham antyâtpûrvagrahaṇam*, 'es heisst *antyât pûrvam* (solcher nichtdreisylbiger Wörter wie) *kuvalaya* wegen'. *Sûkaryâḥ* in der Vṛitti ist Correctur des Ms. für *sûkarâryâḥ*. *Kulâya* ist ved. madhyod., *malaya* war schon nach III, 4 madhyod., *gavaya* ist ved. antodâtta, *ubhaya* madhyod.; zu *kekaya* cf. II, 24.

III, 14. Und [die vorletzte Sylbe] eines mit *â* (nach Siddh. Kau. mit *thâ*) endigenden [Prâtipadika ist udâtta], wenn sie entweder *nâ* oder leicht ist.

Die Lesart der Vṛitti, die Nâgoji auch in der Si. Kau. vorfand, müssen wir für die richtige halten, da sie die bessere Autorität für sich hat; die Erklärung der Vṛitti ist jedoch corrupt. Die richtige Erklärung des Sûtra giebt der Svaraprakâṣa: *âkârântasya nâçabdalaghuṇi antyât pûrve udâtte staḥ | nânâ | ... laghu | divâ | ... Dvedhâ und tredhâ sind ved. antodâtta, dagegen sind dvidhâ, tridhâ âdyudâtta, wie unsere Regel verlangt; svadhâ, sanâ und vinâ kann ich nur als antodâtta belegen; svadhâ als Nipâta ist âdyudâtta, IV, 12. —*

III, 15. Und [ebenso ist die vorletzte Sylbe] von *çicumâra* etc. [udâtta].

Die Annahme des Bhaṭṭoji und Nâgoji, dass durch *ca antyât pûrvam* und *dvitīyam sambadhyate*, erscheint gekünstelt; wäre dergleichen beabsichtigt gewesen, so würden wir sicher statt *ca vâ* lesen. Ausserdem ist zu bedenken, dass unter den aufgezählten Wörtern auch ein dreisylbiges, *ushtrâra* oder *ushṭâra*, das ich übrigens sonst nicht finde, ist, bei dem *antyât pûrva* und *dvitīya* zusammen fallen würden. *Çicumâra* Vâj. S. 24, 21; 30; *çinçumâra* Rv. 1, 116, 8; Av. 11, 2, 25; *udumbara* ved. paroxytonon; *purîravas* ved. paroxyt., ebenso auch (und nicht proparoxytonon) in der Svaramañjarî zu Up. IV, 231; *valîvarda* finde ich ved. nicht.

III, 16. Die letzte oder [vorletzte Sylbe ist udâtta] in *sânkâçya* etc.

Das Ms. der Vṛitti liest *kâmpilyam*. Kaiyaṭa ist von Nâgoji wörtlich citirt; die erwähnte Stelle der Kâçikâ lautet nach Ind. Off. Ms. 2441 so: *sânkâçyasiddhaḥ | kâmpilyasiddhaḥ | sânkâçyakâmpilyaçabdau nyapratyayântâv antodâttau | phishi tu sânkâçyakâmpi-*

lyanâsikiyadârvâghâtânâm *) antaḥ pûrvam ceti (!) paṭhyate | tatra pakshe madhyodâtâtvaḥ api bhavataḥ | Ich kann dem Nâgoji weder in der Ergänzung des *âdir vâ* aus III, 8 noch in der Behandlung des Kaiyaṭa und der Kâçikâ beistimmen; wenn man in diesem Sûtra *âdir vâ* aus III, 8 ergänzen könnte, warum wäre es dann im folgenden Sûtra ausdrücklich hinzugesetzt? Das *spashtârtham* ist doch kein genügender Grund dafür. Bhaṭṭoji hat, wie aus seinen Worten *dvitīyam udâttaṃ vâ* hervorgeht, wie die *Vṛitti vâ* im Sûtra gelesen und dies auf den Haupt-Adhikâra *dvitīyam* in III, 1 bezogen; aber welche Sylbe könnte denn ausser der zweiten in den angeführten Wörtern noch udâtta sein? Man denkt zunächst an *antyât pûrvam*, das in den vorhergehenden Sûtren galt, aber drei Wörter sind dreisylbig und bei ihnen würden *dvitīyam* und *antyât pûrvam* zusammenfallen; sie endigen ausserdem mit *ya* und würden deshalb, wie Nâgoji bemerkt, schon nach III, 13 madhyodâtta sein. Die Facta, dass *antyât pûrvam* in den vorhergehenden Regeln galt und von der Phi. Vṛi. auch in dieser Regel ergänzt wird, die Kâçikâ *antaḥ pûrvam ca* erklärt und auch Kaiyaṭa *anto vâ* in seiner Erklärung hat, und endlich in *dârvâghâṭa* der Antodâtta vedisch belegt ist, bewegen mich zu der Annahme, dass unser Sûtra — *dârvâghâtânâm anto vâ* zu lesen und *antyât pûrvam* aus den vorhergehenden Sûtren zu ergänzen ist. — Der Svaraprakâça, der das Sûtra wie die *Vṛitti* liest, giebt die ungenügende Erklärung, dass Çântanava in den aufgezählten Wörtern nur den Accent einer Sylbe habe bestimmen wollen; welche andere Sylbe ausser dieser noch udâtta sein könne, ergebe sich aus anderen Regeln; seine Worte sind: *eshâm antyât pûrva udâtto vâ syât | sâṅkāçyaḥ | kâmpilyaḥ | sâṅkāçakampilâbhyâm vuñchaṇ -* (P. 4, 2, 80) *âdisûtreṇa nyaḥ | pratyayasvareṇa pakshe 'ntodâttau | nâsikâyâm bhavo nâsikyâḥ | çarîrâvayavâcca* (P. 4, 3, 55) *iti yatâs tittvât* (P. 6, 1, 185) *pakshe svaritântaḥ | dârv âhantîti dârvâghâṭaḥ | dârvâ âhano 'ṇ antasya ca ṭaḥ sañjñâyâm* (P. 3, 2, 49, 1) *iti vârttikenân antasya ṭaḥ | atra pakshe dvitīya udâtto dvitīyam* (III, 1) *ityanuvritteḥ | anye tv asmin sûtre vâçabdam apaṭhitvaishâm dvitīyam udâttaṃ vâ syâd iti vyâcakhyuḥ | asmin pakshe dârvâghâṭe vâçabda udâttaḥ | pakshe kṛiduttarapadaprakṛitisvareṇântodâttaḥ | saptamî siddhaçushka* (P. 6, 2, 32) *iti sûtre sâṅkāçyakâmpilyanâsikiyadârvâghâtânâm antaḥ*

*) Ms. *nâstikya°*.

Die *Phitsûtra* des *Çântanava*.

47

pûrvam veti kâçikâkârah papâtha | asmin pakshe nâsikyâçabdah
pakshe 'ntodâtta | râjanya . . . dârvâghâtânâm âdir vânto veti . . .
kaiyatah papâtha | tasmâd atra tattvam çântanavâcârya eva veda |.

III, 17. Die erste oder [zweite Sylbe ist udâtta] von einem mit
ishâ endigenden und consonantisch beginnenden [Prâtîpa-
dika].

Das Ms. der *Vṛitti* liest *ishântasya halâder* . . ; ferner *çirisham*
für *çirishah*, und *maṇḍûshâ* für *gaṇḍûshâ*. Ich bezweifle, dass Nâ-
goji mit Recht *dvitîyam* hier ergänzt, da das Sûtra passender auf
III, 10 folgte, wenn in den beschriebenen Wörtern die erste oder
zweite Sylbe udâtta wäre; vielleicht ist auch hier *antyât pûrvam* zu
ergänzen; der Svaraprakâça bemerkt zu *purîsha* etc.: *pakshe laghâv*
ante (II, 19) *iti madhyodâtta*. *Çirisha*, *karîsha*, *gaṇḍûshâ*, *maṇḍûshâ*,
riṣîsha und *ambarîsha* sind nach Ujval. âdyudâtta, *riṣîsha* ist ved.
antodâtta, in *ambarîsha* als N. pr. ist ved. die dritte Sylbe udâtta.

III, 18. Von *uçîra* etc. [ist die Anfangssylbe udâtta].

dâçeraka in der *Vṛitti* ist Correctur von zweiter Hand für *da-
çeraka*; die zweite Hand hat auch *raṇyâ* nach *hṛidayahi* und die
Worte *hiraṇyam aranyam* nach *hṛidayam* eingeschoben; *dâçeraka-
palâla* scheint nur durch Ungenauigkeit eines Schreibers aus *dâçe-
rakapâlapalâla* entstanden zu sein, ist aber aus der *Vṛitti* auch in
den Svaraprakâça übergegangen. Letzterer bemerkt: *atra çyâmâ-
kagrahaṇam cintyam dhânyânâm vṛiddhakshântânâm* (II, 23) *ityeva*
siddhatvân madhyodâtasyâpi vede prayogât | (cf. oben zu II, 23);
dann folgt die Bemerkung über *hṛidaya*, die Nâgoji hat, und end-
lich heisst es: *anyeshâm laghâv ante* (II, 19) *iti prâpte vacanam* |.
Aus den Schlussworten Nâgoji's scheint hervorzugehen, dass An-
dere (als die erwähnten *kecit*) *vâ* aus dem vorhergehenden Sûtra
ergänzten. *Kapâla* ist ved. madhyod., nach Up. I, 117 âdyud. —

III, 19. [Die Anfangssylbe] von *mahishî* und *ashâḍhâ* [ist
udâtta], wenn sie 'Ehefrau' und 'Backstein' [und nicht
'Büffelkuh' und 'ein Nakshatra'] bezeichnen.

Das Ms. der *Phi. Vṛi.* liest *siṅhyasi* | *parâhyasi* |. *Mahishî* als Fem.
zu *mahisha* 'Büffel' ist antodâtta, ebenso *ashâḍhâ* als Nakshatra
(cf. I, 20). Die *Phi. Vṛi.* hat in der Unterschrift wieder *phishsûtra*.

IV, 1. Von *çakatî* und *çakatî* ist der Reihe nach jede Sylbe
[udâtta].

aksharam aksharam paryâyeṇa in Si. Kau. alle 3 Codd.; bei
Nâgoji lesen Codd. 197 und 284 *paribhâshâladhvâ*, 195 *paribhâshâyâṃ*

ladhvâ•; vgl. Paribhâshâ 69 in Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduçekhara Cod. Wilson 280: *prâtīpadīkagrahāṇe līṅgaṇiṣṣṭasyāpi grahaṇam*, Schol. zu P. 8, 3, 46; Bôthlingk zu P. 4, 1, 66. *Çakaṭi* antod. Rv. 10, 146, 3. *Çakaṭi* im Gaṇa zu P. 4, 1, 45. —

IV, 2. [Ebenso] von *goshṭhaja*, wenn es Name eines Brâhmanen ist.

In der Vṛitti unterscheidet sich das *pratyudâharāṇa goshṭhaja* von dem *udâharāṇa* nur dadurch, dass es *Çûdraname* ist. *Brâhmanâḥ* und *vṛishalâḥ* neben einander z. B. auch Nir. III, 16.

IV, 3. Von *pârâvata* [ist der Reihe nach jede Sylbe] mit Ausnahme der vorletzten [udâtta].

In der Vṛitti vermisst man *paryâyeṇa* hinter *aksharam aksharam*. Ich finde *pârâvata* in der Bedeutung 'von Parâvat stammend' âdyudâtta Rv. 8, 100, resp. 89, 6 und 34, 18; in der Bedeutung 'Tauben' proparoxytonon V. S. 24, 25.

IV, 4. Von *dhûmrajânu* etc. [ist der Reihe nach jede Sylbe] mit Ausnahme der Sylben *dhû*, *ja*, *lâ*, *sthâ* [udâtta].

Das Ms. der Vṛitti las ursprünglich *adhûmasthanâm*, was auf dem Rande zu *adhûjalasthanâm* corrigiert ist; auf dem Rande stehen auch die Worte *dhûmrajânvâdnâm* bis *bhavati*; man vermisst in der Erklärung die Ausnahme der vier Sylben. Nach dem Svaraprakâça ist die Sylbe *jâ* in *dhûmrajânu* ebenfalls nicht udâtta; er liest *dhûmrajânuḥ* | 2 |.

IV, 5. Von *kapikeça* und *harikeça* [ist der Reihe nach jede Sylbe udâtta] im Veda.

Der Svaraprakâça liest im Sûtra mit Bhaṭṭoji richtig *chandasi*. *Harikeça* âdyudâtta ausser in der citirten Stelle V. S. 17, 58, z. B. auch V. S. 15, 15; 16, 17; 40. —

IV, 6. *Nyac* und *svar* [sind] svarita.

Die Regel wird citirt für den Accent von *svâr* z. B. von *Sânyana* Rv. I, p. 137. Zu *svâr* vgl. Rîgveda Prât. Chapitre I, 22.

IV, 7. Von *nyarbuda* und *vyalkaça* [ist] die Anfangssylbe [svarita].

Die Worte *nyarbuda* *vyalkaça* in der Vṛitti sind von mir hinzugefügt; ich habe auch *nyarbudam* für *nyarbudaḥ* geschrieben. *Nyârbuda* ist ved. belegt; für das zweite Wort führt der Svaraprakâça als Belegstelle an Rv. 10, 16, 13 *pâkadûrvâ vyâlkaçâ*; *vyalkaça* findet sich im Schol. zu P. 7, 3, 4.

IV, 8. Von *tilya* etc. [ist] die Endsylbe [svarita].

Die *Phisūtra* des *Çāntanava*.

49

Si. Kau. Cod. 2326 *kārshmarya*; 1331 *kārshmārya*; 2332 *kāshmarya*. Die *Kāçikā* zu P. 6, 2, 18 bemerkt *dhānyam antasvaritam*; dazu Haradatta: *dhānyam antasvaritam iti | anantarapāṭhitena phisūtreṇa*; und zu 6, 2, 16: *kanyācabdaḥ svaritānta iti | tilyaçikyamartyakāçmaryadhānyakanyārājanyamanuṣhyāṇām anta iti phishī pāṭhāt |*. Zu *tilya* mit Affix *yat* von *tila* vgl. P. 5, 2, 4; die *Kāçikā* zu P. 5, 4, 30 leitet *martya* von *marta* vermittelt des Affixes *yat chandasi* ab; vgl. auch *Sāyaṇa* zu Rv. 1, 18, 3: *marteshu bhava ity arthe bhava chandasi* (P. 4, 4, 110) *iti yat | yato 'nvaḥ* (P. 6, 1, 213) *ity ādyudāttatvam |* Ujjval. betont *çikya*, *dhānya*, *kanyā* (*Svaramañjarī* zu Uṇ. IV, 111 nach Conjectur *antasvaritam nipātānt*); *dhanya* ist *ādyudātta*. Der *Svaraprakāça* liest das *Sūtra* wie die *Vṛitti*, bemerkt aber: *kecittvatra martyaçabdam na paṭhanti | yuktaṃ caitat |* und macht dann über *martya* und *dhānya* dieselben Bemerkungen, die wir bei *Nāgoji* finden. —

IV, 9. *Vilva*, *bhakshya* und *vīrya* [sind] im *Veda* [antasvarita].

Zu *vīreshu sādhr iti yat* vgl. P. 4, 4, 98 und 6, 1, 213; zu *vilva* vgl. I, 24. Das Ms. der *Vṛitti* liest *svaritam bhavati*; es las ferner ursprünglich *vīlavastavīryāṇām* (sic!), über das *sta* von *vasta* ist dann *sva* geschrieben; in der Einzelaufführung stehen *vasva*, *vasya*, *vasta* unter einander, aber keine dieser Formen kann richtig sein; vielleicht ist *vasavyā* (cf. *Kāçikā* zu P. 5, 4, 30) oder *vāstavyā* (V. S. 16, 39) für *vasta* zu lesen; man vgl. auch die Formen *vāstvya* und *vāstva* in P. 6, 4, 175. Der *Svaraprakāça* liest das *Sūtra* wie *Bhaṭṭoji* und erwähnt die Lesart der *Vṛitti* mit *Nāgoji*'s Worten.

IV, 10. Si. Kau.: *tva*, *tva*, *sama*, *sima* [sind] *anudātta*.

Phi. Vri.: *asya*, *asma*, *ena*, *tva*, *sama*, *sima* [sind] *anudātta* (im *Veda*).

In der *Vṛitti* habe ich *atho asmāt* für *atho smāt* geschrieben. Ursprünglich las auch das Ms. der *Vṛitti*, wie ich den Text gegeben habe, *asyāsmainatva**, und es sollten wohl mit *asya* auch die Formen *ābhyām*, *ebhis*, *ebhyas* etc. und mit *asma* *asmai*, *asmāt*, *asmin* angedeutet sein; später schrieb man *adasmainatva**) und verstand

*) So glaube ich richtig zu lesen; der Verfasser des *Svaraprakāça* las *adasena* und bemerkt darüber: *Kecid atra sūtre 'dasenau paṭhanti echandasiṭi cānuvartayanti | tanna | asaū yaḥ pāṭhā ādityāḥ* (Rv. 1, 105, 16) | *amī pāñcokshāṇaḥ | adō yād dāru plāvate* (Rv. 10, 155, 3) *ityādāv anto- dāttatvadarçanāt | ādyudāttaçeti sūtre 'tra echandasiṭi nivṛittam iti bhā- shyasvarasāt |*

unter *ad* die vom Pronominalstamm *a* ohne *sma* gebildeten Formen, veränderte aber dies wieder zum pāṇineischen *açenatva*^{*)}, und bemerkte zu *açena* auf dem Rande: *açena etāv ādeçau* (für *idam* und *etaḥ*). Man vgl. P. 2, 4, 32 — 34; Yāska Nir. IV, 25 *asyā iti cāsyeti codāttam prathamādeçe 'nudāttam anvādeçe | tivrārthatarām udāttam alpīyorthatarām anudāttam*, und Nir. V, 28 *enam enām asyā asyetetyetena vyākhyātam*. Vāj. Prāt. II, 7, 13, 16, 63. — Zu *tvat*, *tva*, *sama* und *sima* vergleiche den Gaṇa *sarvādi* und die Bemerkung der Kāṣikā dazu. — *Sama* in unserem Sūtra ist das Synonym von *sarva*, denn nur als dieses ist es *anudātta*, vgl. Svaramañjarī Fol. 31 a: *yadā samaçabdah sadṛiçārthas tadāntodāttah*^{*)} | *yadā sarvārthas*^{**)} *tadā sarvānudāttah | yadā samvatsaravāci*^{***)} *tadādyudāttah* |; zu *samā* und *sama* cf. Benfey S. V. Gloss; *samā* 'Jahr' Rv. 10, 85, 5; V. S. 18, 18; Av. 11, 6, 17 etc. — Zu *tva* und *sama* vgl. man auch Nir. I, 8 und V, 23, wo Yāska die Ansicht Früherer, dass beide Wörter Nipāta seien, bekämpft, denn es scheint mir auch in V, 23 wie in I, 8 *nipāta ityeke* (was aber schon Durga nicht hat) gelesen werden zu müssen; vgl. Vāj. Prāt. II, 16, wo das tonlose *samasmāt* ebenso wie *tva* als Nipāta bezeichnet wird. — *Sima* ist mir ved. nur als *antodātta* begegnet, z. B. Rv. 10, 28, 11. Nach Ujġval. zu Up. I, 143 würde es, als mit *man* gebildet, ādyudātta sein; die Svaramañjarī bildet das Wort in dem Sūtra nicht, denn sie liest: *avishiviçushibhyah kit*; Sāyaṇa bildet es mit *mak*, z. B. Rv. 1, 102, 6 *shiñ bandhane | asmād auṇādiko mak*. Es verdient bemerkt zu werden, dass Durga in der Erklärung der oben erwähnten Stellen Nir. I, 8 und V, 23; Ind. Off. Ms. 357 Fol. 37 a und 265 a, ebenso wie Sāyaṇa zu Rv. 1, 54, 8; 113, 6; 5, 61, 6, auch *nema* in unserem Sūtra liest; ich vermute, dass dies ein durch den Gaṇa *sarvādi* veranlasster Irrthum ist, denn *nema* ist mit Ausnahme einer Stelle, in der es Sāyaṇa zu einem folgenden Vocative zieht, vedisch immer ādyudātta, vgl. Böhtlingk und Roth s. v. und oben II, 6. Zu dem bekannten Verse *uta tvaḥ paçyan* cf. Sāyaṇa Einleitung zum Rġgveda p. 30, 37; Yāska Nir. I, 19; Mahābhāshya p. 29 und 30 ed. Ballantyne. Die Worte des Nāgoji *atra sūtre* etc. beziehen sich, soviel ich sehe, darauf, dass das Mahābhāshya zu P. 3, 1, 3 *sama* und *sima* als *anudātta* anführt: *pratyayādyudāttatvaṣyāvākāçah | yatrānudāttapra-kritih | samatvam | simatvam* |; cf. auch Goldstücker Pāṇini Note 255.

*) Ms. *tadāntodāttah*.**) Ms. *sarvās*.***) Ms. *sambhavas*^o.

*Die *Phitsûtra* des *Çāntanava*.

51

IV, 11. Von *sima* [ist] im Atharva-veda die Endsylbe udâtta.

Zu *sima* cf. das vorhergehende Sûtra.

IV, 12. Die Nipâta [sind] âdyudâtta.

Dieses und die folgenden fünf Sûtra behandeln den Accent der Nipâta. Die Nipâta sind mit wenigen Ausnahmen nicht überzweisyllbig, und es sind deshalb im Allgemeinen vier verschiedene Accentuationsweisen möglich; entweder ist die Anfangssylbe udâtta, oder die Endsylbe, oder beide Syllben sind udâtta, oder beide anudâtta, resp. einsyllbige sind entweder udâtta oder anudâtta. Demgemäss haben wir die vier Regeln 12, 14, 15 und 16; *nipâtâ âdyudâtâtâh* wird vorangestellt, weil die meisten Nipâta unter diese Regel fallen, alle Upasarga mit Ausnahme von *abhi*, ferner *âtha*, *âtho*, *âha*, *âkim*, *âho*, *iti*, *kâccid*, *kîla*, *khâlû*, *vâshaṭ*, *çraushaṭ* etc. In Regel 14, 15 und 16 ist das Wort *âdi* im Sinne von *prakâra* zu nehmen (cf. Nâgoji zu 15), d. h. es sind unter *evâdi* oder *evamâdi* eben alle Nipâta zu verstehen, die sich in der Sprache als antodâtta vorfinden, wie *aṅgâ*, *addhâ*, *iddhâ*, *utâ*, *evâ*, *evâm*, *kathâm*, *kuvid*, *nanû*, *nûndâm*, *purâ* etc., unter *câdi* alle anudâtta, wie *iva*, *u*, *ca*, *vâ*, *sma*, *ha* etc., und unter *vâvâdi* alle zweisyllbigen, in denen beide Syllben udâtta sind. Von dreisyllbigen würden z. B. *ânushâk* und *sanutâr* zu den *evamâdi* gehören; ein einsyllbiges Wort, das svarita wäre, wie *kvâ*, würde unter keine Regel fallen, und sein Accent *chândasatvât* oder *vyatyayena* erklärt werden müssen. Das Sûtra 13 *upasargâçcâbhivarjam* müssen wir mit Nâgoji für zwecklos erklären; die Upasargâs gehören zu den Nipâtâs (cf. P. 1, 4, 56—59; Goldstücker Pâṇini p. 224) sind also âdyudâtta nach 12; *abhi* gehört als antodâtta zu den *evâdi*, sowohl als Upasarga wie als Karmapra-
vacanîya.*)

IV, 13. Ebenso die Upasarga mit Ausnahme von *abhi*.

Dass dieses Sûtra zwecklos ist, haben wir schon bemerkt; citirt wird es z. B. Kâçikâ zu P. 6. 2, 29; 51, Svaramaṅjarî Fol. 8a, 27b, 28a etc. Die Prauḍhamanoramâ bemerkt darüber: *iha nâbhir ity eva suvacam itareshâm pûrveṇa siddhatvât | vastutas tu tad api*

*) Rechtfertigen lässt sich die besondere Erwähnung der Upasarga nur, wie es Nâgoji zu Mahâbh. p. 26 thut: *upasarganipâtayoḥ prithagupâdânaṃ gobalâvarddanyâyena*, 'the taking separately the prefixes and particles is after the pattern of 'an ox and a first-rate ox' (these two, in consideration of the superiority of the one, being specified separately, although both are oxen).

mâstv evamâdishv abheḥ sapâṭhatvât*) | â tvâ (Rv. 1, 5, 1) iti mantra upasargâçcâbhivarjam iti vacanât prâtipadikântodâttatvam ity uktvâ mâ no martâ abhi druhan (Rv. 1, 5, 10) iti mantra evamâdinâm anta iti yadatâ vedabhâshyakṛitâ dhvanitam etat |. Der Svaraprakâṣa bemerkt: nipâtatvâd eva siddha upasargagrahaṇam jñâpayati gatikarmapravacanîyasya nipâtasyâdyudâttatvam neti kecid âbuh | anye tu gatyâder âdyudâttatvasyeshtâtâd ihopasargagrahaṇam vyartham ity âbuh |; und auf dem Rande: apare punar upasargaprayuktam yad abherâdyudâttatvam tad eva nishidhyate na tu nipâtaprayuktam etadartham upasargagrahaṇam ityâbuh |. Die Bemerkung Nâgoji's: spashṭam cedam upasargasañjñâsûtre bhâshye bezieht sich darauf, dass Patañjali zu P. 1, 4, 57 ausdrücklich bemerkt, dass die Gati, Upasarga und Karmapravacanîya alle zugleich auch Nipâta heißen: yasminn eva viçeshe gatyupasargakarmapravacanîyasañjñâs tasminn eva viçeshe nipâtasañjñâ syât |. In dem angeführten Beispiele *abhi râmam asthât* ist *abhi*, obgleich getrennt vom Verbum, Upasarga nach P. 1, 4, 82; vgl. zu ähnlichen Fällen z. B. Sâyaṇa zu Rv. 1, 8, 2: *nî vṛitrâ ruṇâdhâmahai | âkhyâtasambandhasyâpi ner upasargasya vyavahitâçceti vyavahitaprayogaḥ |*. Man vergleiche zu unserem Sûtra Rîgveda Prât. Chapitre XII, 7:

viñcater upasargâṇâm uccâ ekâksharâ nava |

âdyudâtâ daçaiteshâm antodâttastvabhîtyayam ||

‘Von den 20 Präpositionen sind udâtta die 9 einsylbigen, âdyudâtta sind 10 von ihnen, antodâtta aber *abhi*’; Schol. zu Vâj. Prâtiç. VI, 24; und Atharv. Prâtiç. p. 262, wo Vers 19 eine ungeschickte Umstellung des citirten Verses aus dem Rîgv. Prâtiç. ist. — Für die Betonung von *abhi* führt Sâyaṇa bald *upasargâçcâbhivarjam* (z. B. Vol. 1, p. 85, 175), bald *evamâdinâm antaḥ* (z. B. I, p. 91, 131, 205) ohne Unterschied an, den Accent der übrigen Präpositionen erklärt er in der Regel nach *nipâtâ âdyudâtâḥ*, selten, wie z. B. I, p. 68, nach *upasargâçcâbhivarjam*. Bemerkenswerth ist, dass Sâyaṇa I, p. 51 auch *abhyâdi* erwähnt: *ângaçabdasya nipâtatve 'py abhyâdîtôd antodâttatvam*.

IV, 14. Von *eva* etc. (resp. *evam* etc.) ist die Endsylbe [udâtta]. *iti tu prâñcas* haben alle 3* Codd. der Si. Kau.; in der Vṛitti ist *kuvit* Correctur des Ms. für *kvacit*. *Āha* und *gâçvat* gehören nicht hierher, sondern fallen unter Regel 12. Unser Sûtra selbst sagt

*) Ms. *sapâṭhatvât*.

Die *Phitsûtra* des *Çântanava*.

53

Nichts über den Accent von *saha*, sondern nach dem zu 12 bemerkten würde *saha* unter Regel 12 oder 14 fallen, je nachdem es âdyudâtta oder antodâtta wäre. Die von Bhaṭṭoji angeführte Regel Pâpini's hat ebenfalls nichts mit dem Accente von *saha* zu thun, sondern erst Patañjali bemerkt gegen ein Vârttika zu jener Regel folgendes: P. sahasya saḥ sañjñâyâm || Vârttika: sahasya halopavacanam || Patañjali: sahasya halopo vaktavyaḥ | sâdeḥ hi satī svare doṣhaḥ | ântaryata udâtânudâttaayoḥ sthâne svarita âdeḥaḥ prasajyeta | saputrah sabhâryaḥ | sa tarhi lopo vaktavyaḥ | na vaktavyaḥ | âdyudâttanipâtanam karishyate | etc. und Kaiyaṭa dazu: nipâtâ âdyudâtta iti sahaçabda âdyudâttaḥ |. Bhaṭṭojidīkshita macht mit den Worten *sahasya saḥ* etc. auf den Unterschied zwischen derjenigen Betonung von *saha*, welche ihm aus diesem *Phitsûtra* zu folgen scheint, und Patañjali's Betonung des Wortes in P. 6, 3, 78 aufmerksam; angenommen, dass er mit Recht *saha* zu den *evâdi* rechnete, so würde er den *Çântanava* den Oestlichen gegenüberstellen; dass aber *saha* nicht mit Nothwendigkeit von *Çântanava* zu den *evâdi* gerechnet zu sein braucht — wenigstens sagt er selbst nichts darüber — bemerken schon Kaiyaṭa und Nâgoji; cf. auch oben pag. 13. Die Citate *te putra sūribhiḥ saha* und *saha vai devânām* kann ich nicht im Veda nachweisen; zu *âkara* im Sinne von 'Mahâbhâshya', cf. Ballantyne, Laghu Kaumudī No. 1311; die Bemerkung Nâgoji's *sahaçabdasyâpi* bezieht sich auf Kaiyaṭa. Bei Sâyaṇa wird das Sûtra gewöhnlich *evamâdînām antaḥ* gelesen, selten, wie z. B. Rîgv. Vol. I, p. 50 *evâdînām antaḥ*.

IV, 15. Von *vâva* etc. [sind] beide Sylben udâtta.

vâvâdînām in Codd. 1331 und 2326 der Siddh. Kau. und 197, 284 des Laghuçabd; die richtige Lesart war auch schon von Professor Weber, Çatap. Brâhm. p. 134 angegeben. Die Vṛtti hat scheinbar zwei Sûtra an dieser Stelle; im zweiten ist *vâvâdînām* Correctur des Ms. für *vâvadâdînām* und an Stelle des einfachen *vâva* standen *vâvat* | *tvâvan*; das erste der beiden Sûtra kann nur auf einem Irrthum beruhen, ein Wort *vâvat* existirt meines Wissens nicht. *Vâvâ* erscheint z. B. Taitt. S. 2, 4, 2, 3: *tām vâvâ devâ vijitīm uttamām asurair vyâjayanta*; ferner 2, 4, 2, 3; 2, 5, 1, 6; 2, 5, 3, 4; 2, 5, 3, 7 etc.; cf. auch P. 8, 1, 64. Andere Nipâtâs, in denen beide Sylben udâtta wären, sind mir nicht bekannt; der Svaraprakâça bemerkt: *prayogânusârīṇo vâvâdayaḥ*.

IV, 16. *ca* etc. [sind] anudâtta.

In der Vṛitti ist *ha* Correctur des Ms. aus *aha*; letzteres ist ādyudātta. Zu der Bemerkung Nāgoji's über *paçu* vgl. P. 1, 4, 57 und die Schol. daselbst; dasselbe ist über *cit* zu bemerken; cf. Nir. 5, 5: cid iti nipāto 'nudāttaḥ purastād eva vyākhyātaḥ | athāpi pa-
cunāmeḥa bhavaty udāttaḥ | cid asi mánāsi ||.

IV, 17. [Ebenso] *yathā* am Ende eines Pāda.

Das Sûtra ist Ausnahme zu IV, 12; dass die Regel nicht überall gilt, bemerkt schon Nāgoji; vgl. auch Benfey S. V. Gloss. s. v. *yāthā*; der Svaraprakāṣa führt dafür den Nyāya: *sarve vidhayaḥ chandasi vikalpante* an. Die Praudhamanoramā bemerkt zu dem Sûtra: yat tu svaramaṇjarīkṛitā purā jīvagrībho yathā (Rv. 10, 97, 11) bhrājanto agnāyo yathā (Rv. 1, 50, 3) ityupanyasya lītsvaram (cf. P. 5, 3, 23; 6, 1, 193) ācāṅkyāvyaikaprasiddhimātreṇātra sarvānudāttatvam ity uktam tad etatsûtradarṣanaprayuktam. In Nṛsiṅha's Svaramaṇjarī, die übrigens in dem mir vorliegenden Ms. nicht ganz vollständig ist, habe ich die betreffende Stelle nicht gefunden. Hier schliesst die Phitsûtravṛitti; das Ms. liest *phishsûtra-vṛittau* und *phiksûtravṛittih*.

IV, 18. In einer Verdopplung, welche Aehnlichkeit etc. ausdrückt, ist die Endsylbe des zweiten Gliedes udātta.

Dass diese und die folgende Regel den von Pāṇini am Anfange des 1sten Capitels des 8ten Buches gegebenen Regeln nachgebildet sind, zeigen die citirten Regeln Pāṇini's; der Ausdruck von 19 ist mangelhaft, doch beweist die Verbindung mit 18, dass die Regel den pāṇineischen 8, 1, 2—3, gleichbedeutend und an 6, 1, 158 nicht zu denken ist. Zu *prā-pra* cf. Vāj. Prāt. VI, 3. — Cod. 284 des Laghuṣabdenḍuṣekhara schliesst am Ende von 18.

IV, 19. In jeder anderen Verdopplung ist das zweite Glied anudātta.

Si. Kau. 1331 *çāntanavācārya*°, 2326 und 2332: *çāntanavārya*°. Kāçikāvṛitti zu P. 6, 2, 14: samudraçabdo 'pi phishi pāṭalāpālāṅkāmbāsāgarārthānām ity antodātta eva, dazu Haradatta: phishiti ādimena yogena çāntanavīyam catuṣṣkaṁ sūtram upalakshayati | tatra samudraçabdaḥ sāgarārthatvād antodāttaḥ |; und ferner Kāçikā zu P. 7, 3, 4 svaram adhiḥkṛitya kṛito granthaḥ (cf. P. 4, 3, 87) sauvaraḥ etc., und dazu Haradatta: sauvaro grantha iti | sa putnaḥ çantanupraṇītaḥ phishityādikaḥ |; cf. oben pag. 14. Note.

Indices.

(S. = Siddh. Kaum., V. = Phitsûtravṛtti.)

I. Alphabetisches Verzeichniss der Sûtra.

अचखादेवनस्य	II, 12.	गोष्ठजस्य ...	IV, 2.
अकुष्ठोदकवक ...	I, 14.	ग्रामादीनां च	II, 15.
अथ द्वितीयं ...	III, 1.	घृतादीनां च	I, 22.
अथादिः प्राक् ...	II, 1.	चादयो ...	IV, 16.
अर्जुनस्य ...	I, 17.	कन्दसि च	I, 10; III, 9.
अर्धस्यासम ...	II, 13.	जनपदशब्दानां ...	II, 24.
अर्थस्य स्वाम्याख्या ...	I, 18.	ज्येष्ठकनिष्ठ ...	I, 23.
अस्यास्मिन्त्व ...	IV, 10. V.	तिल्यशिक्ष ...	IV, 8.
आन्तस्य च ...	III, 14. V.	तृणधान्यानां च ...	II, 4.
आशया अदिगा- ख्या ...	I, 19.	त्र्यंशं ...	III, 2. V.
इगन्तानां च ...	II, 26.	त्र्यंशं ...	III, 2. S.
ईषान्तस्य	III, 17.	त्वत्त्वसम ...	IV, 10. S.
उनर्वनन्तानाम्	II, 9.	थान्तस्य च ...	III, 14. S.
उपसर्गाश्चाभिवर्जम्	IV, 13.	दक्षिणस्य ...	I, 8.
उवन्तं सवि ...	II, 8. V.	धान्यानां ...	II, 23.
उशीरदाशेर ...	III, 18.	धूम्रजानु ...	IV, 4.
एवमादीनामन्तः	IV, 14. V.	धूपूर्वस्य ...	I, 5.
एवादीनामन्तः	IV, 14. S.	न कुपूर्वस्य ...	I, 21.
कपिकेशहरिकेश ...	IV, 5.	न च चाणामा ...	I, 20.
कर्दमादीनां वा	III, 10. V.	नपः फलान्तानाम्	III, 12. S.
कर्दमादीनां च	III, 10. S.	नञ्चिषयस्या ...	II, 3.
कृष्णस्वामृगाख्या ...	I, 11.	नर्तुमाख्याख्यायाम्	II, 22.
खस्यवर्णं ...	II, 8. S.	न वृत्तपर्वत ...	II, 17. S.
खान्तस्याम्मादेः	I, 6.	न व्याघ्रमहिष ...	II, 17. V.
गुदस्य च	I, 4.	निपाता ...	IV, 12.
गैहार्थानामस्त्रियाम्	I, 3.	न्यङ्मुखरौ ...	IV, 6.
		न्यवुदव्यक्तश्च ...	IV, 7.

त्रः संख्यायाः	II, 5.	वा भाषायाम्	I, 16.
पाटलापालङ्का ...	I, 2.	वावादीनामुभावु ...	IV, 15.
पान्तानां ...	III, 6.	विल्वतिथयोः ...	I, 24.
पारावतस्य चोपो ...	IV, 3. V.	विल्वभक्ष्यवीर्या ...	IV, 9. S.
पारावतस्योपो ...	IV, 3. S.	विल्ववस्त्रवीर्या ...	IV, 9. V.
पीतद्वर्थानाम्	II, 14.	शकटिशक्योर ...	IV, I.
पृष्ठस्य च	I, 15. S.	शकुनीनां च ...	II, 21.
प्रकारादिद्विषक्तौ ...	IV, 18.	शदीनां ...	III, 5.
प्राणिनां कुपूर्वम्	II, 7. S.	शिशुमारोदुम्बर ...	III, 15.
प्राणिनां च ...	II, 7. V.	शुक्लगीर ...	I, 13.
फिषो ऽन्त ...	I, 1.	शेषं सर्वम् ...	IV, 19.
मकरवच्छ ...	III, 8.	साङ्गाश्चकामि ...	III, 16.
महिषषाढ ...	III, 19.	सिमस्याथर्वणे ...	IV, 11.
मादीनां ...	III, 4.	सुगन्धितेजनस्य ...	III, 11.
मृष्टस्य च	I, 15. V.	स्त्रीविषयवर्ण ...	II, 20.
यथेति ...	IV, 17.	स्किगन्तस्यौपस्य ...	II, 16. V.
यान्तस्थान्था ...	III, 13.	खाङ्गशिष्टाम ...	II, 6. S.
युतान्यष्ट्यन्तानाम्	III, 7.	खाङ्गसिष्टाम ...	II, 6. V.
राजविशेषस्य ...	II, 18. S.	खाङ्गाख्यायामा ...	I, 9.
राजशब्दस्य ...	II, 18. V.	खाङ्गानामकुर्वा ...	III, 3.
लघावन्ते ...	II, 19.	हयादीना ...	II, 25.
लुबन्तस्योपमेय ...	II, 16. S.	हिष्ठवत्सर ...	I, 7.
ले फो नयः	III, 12. V.	ह्रस्वान्तस्य स्त्रीवि ...	II, 2.
वर्णीनां तण ...	II, 10.	ह्रस्वान्तस्य ह्रस्व ...	II, 11.
वा नामधेयस्य	I, 12.		

II. Die in den Sūtra vorkommenden Ausdrücke.

aksha II, 12.	anudātta IV, 16. — IV, 19, S.
akshara IV, 1.	anta I, 1; 14, S.; II, 19; 25, S.;
akshu. — pūrva II, 20.	IV, 8; 9, V.; 11; 14; 18, S. —
angushṭha I, 14.	añi — III, 7. at — II, 6. ani —
añi. — anta III, 7.	III, 7. anis — II, 3. aç —
at. — anta II, 6.	II, 24, V. ash — II, 24, S.
atha II, 1. — III, 1.	asamyuktala — II, 25, S. â —
ani. — anta III, 7.	III, 14, V. ik — II, 26. iṣha —
anucca IV, 10.	III, 17. una — II, 9. uv —

Indices.

57

- II, 8, V. ri — II, 9. ka — II, 23. kha — I, 6. na — II, 10. t — II, 10. ta — II, 10. ti — I, 7; II, 10. thā — I, 7; III, 14, S. ni — II, 10. pa — III, 6. pāda — IV, 17. phala — III, 12, S. ya — III, 13. yuta III, 7. la — II, 25, V. fup — II, 16, S. vatsara — I, 7. van — II, 9. çat — I, 7. sha — II, 23. sphig — II, 16, V. hishṭha — I, 7. hrasva — II, 2; 11; 11, V.
- antya II, 25, V.; III, 13.
- apatya III, 18.
- apālaṅka. — artha I, 2.
- abhi IV, 13.
- ambā. — artha I, 2.
- araṇya III, 18.
- arjuna I, 17.
- artha. apālaṅka — I, 2. ambā — I, 2. geḥa — I, 3. pāṭalā — I, 2. pītadru — II, 14. sâgara — I, 2.
- ardha II, 13.
- arya I, 18.
- aç. — anta II, 24, V. tri — III, 2, V. dvi — II, 4, V.; 26, V. bahu — II, 19, V.
- ash. — anta II, 24, S. tri — III, 2, S. dvi — II, 4, S.; 26, S. bahu — II, 19, S.
- ashâḍhâ III, 19.
- asma IV, 10, V.
- asya IV, 10, V.
- â. — anta III, 14, V.
- âkhyâ. adig — I, 19. amṛiga — I, 11. ishṭakâ — III, 19. ritu — II, 22. kṛittikâ I, 21. kṛitri-
- ma — II, 8. jâyâ — III, 19.
- triṇa — I, 17. prâṇi — II, 22.
- svâṅga — I, 9. svâmi — I, 18.
- âtharvâṇa IV, 11.
- âdi I, 9; 13; II, 1; III, 8; 17; IV, 7. aku — III, 3. ar — III, 3. av — III, 3. açm — I, 6. eva — IV, 14, S. evam — IV, 14, V. kardama — III, 10. guru — III, 6. grâma — II, 15. ghṛita — I, 22. ca — IV, 16. m — III, 4. vâva — IV, 15. ç — III, 5. hay — II, 25; III, 17. prakârâdīdvirukti IV, 18, S.
- âdyudâtta IV, 12.
- âp. — vishaya I, 20.
- ârji III, 8.
- âçâ I, 19.
- ik. — anta II, 26.
- ikshu III, 8.
- iti IV, 10; 17.
- ishṭakâ. — âkhyâ III, 19.
- is. anisanta II, 3.
- îsha III, 1. — anta III, 17.
- u. — varṇa II, 8, S. uvanta II, 8, V.
- udaka I, 14.
- udâtta I, 1; IV, 11; 15; 18, S.
- udumbara III, 15.
- una. — anta II, 9.
- upameya. — nâmadheya II, 16, S.
- upasarga IV, 13.
- upottama IV, 3.
- ubha IV, 15.
- umâ III, 8.
- uçîra III, 18.
- ushtâra III, 15, V.
- ushtrâra III, 15, S.

- ri. — anta II, 9.
 rit. an — II, 11.
 ritu. — âkhyâ II, 22.
 etad IV, 10, V.
 ena IV, 10, V.
 eva. — âdi IV, 13, S.
 evam. — âdi IV, 13, V.
 aupamyâ. — nâmadheya II, 16, V.
 ka. — anta II, 23.
 kanishṭha I, 23.
 kanyâ IV, 8.
 kapâla III, 18, S.
 kapikeṣa IV, 5.
 kardama. — âdi III, 10.
 kalâ III, 8.
 kâmpilya III, 16.
 kârshmarya IV, 8.
 kâlavâlâ IV, 4.
 kâci III, 8, V.
 kâçîna III, 8, S.
 kâshṭhâ III, 8.
 ku. — pûrva I, 21; II, 7. — aku-
 âdi III, 3.
 kṛittikâ. — âkhyâ I, 21.
 kṛitrima. — âkhyâ II, 8.
 kṛishṇa I, 11.
 kla. — anta I, 6.
 khay II, 8, S.
 guda I, 4.
 guru II, 19. — âdi III, 6.
 geha. — artha I, 3.
 goshṭhaja IV, 2.
 gaura I, 13.
 grâma. — âdi II, 15.
 ghṛita. — âdi I, 22.
 ca I, 4; 10; 15; 22; II, 4; 7, V.;
 15; 19; 21; 23, S.; 25, V.; 26;
 III, 4, V.; 9; 10, S.; 11, V.; 14;
 15; IV, 3, V.; 13. — âdi IV, 16.
 ced I, 11; 17, S.; 18; 19; 21; II, 8;
 18; III, 19, S.
 chandas I, 10; 14; III, 9; IV, 5, S.;
 9. acchandasi IV, 5, V.
 janapada. — çabda II, 24.
 jâyâ. — âkhyâ III, 19.
 jyeshṭha I, 23.
 ña. — anta II, 10.
 t. — anta II, 10.
 ta. — anta II, 10.
 tâcchîlya II, 11.
 ti. — anta I, 7; II, 10.
 tilya IV, 8.
 tishya I, 24.
 tṛiṇa II, 4. — âkhyâ I, 17.
 tri. — aç III, 2, V. — ash III, 2, S.
 tva IV, 10.
 tvad IV, 10, S.
 thâ. — anta I, 7; III, 14, S.
 dakshîṇa I, 8.
 dârvâghâṭa III, 16.
 dâçera III, 18, S.
 dâçeraka III, 18, V.
 diç. adigâkhyâ I, 19.
 devana. a — II, 12.
 devara. III, 18.
 dyotana. asamadyotane II, 13.
 drâkshâ III, 8.
 dvi II, 19. — aç II, 4, V.; 26, V.
 — ash II, 4, S.; 26, S.
 dvitîya III, 1.
 dvirukti. prakârâdi — IV, 18, S.
 dh. — pûrva I, 5.
 dhânya II, 4; 23; IV, 8.
 dhûmrajânu IV, 4.
 n. (nantâ saṅkhyâ) II, 5.
 na I, 21; II, 17; 22.
 nakshatra I, 20.
 nap III, 12. — vishaya II, 3.

Indices.

59

- nâ III, 14.
 nâmadheya I, 12. upameya — II, 16, S. aupameya — II, 16, V. brâhmana — IV, 2.
 nâman. varṇa — II, 20, V.
 nâsikya III, 16.
 ni. — anta II, 10.
 nipâta IV, 12.
 nyac IV, 6.
 nyarbuda IV, 7.
 pa. — anta III, 6.
 para IV, 18, S.
 paryâyeṇa IV, 1.
 parvata II, 17, V. — viçesha II, 17, S.
 palâla III, 18.
 pâtalâ. — artha I, 2.
 pâda. — ante IV, 17.
 pârvata IV, 3.
 pârevata III, 8.
 pîtdru. — artha II, 14.
 purûravas III, 15.
 pûrva II, 21, S.; 25; III, 13.
 aksha — II, 20. asamyoga — II, 25, V. ku — I, 21; II, 7.
 dhya — I, 5. laghu — II, 21, V.
 savi — II, 8, V.
 prishṭha I, 15, S.
 peshtâ III, 8, S.
 paishṭrâ III, 8, V.
 prakâra. — âdîdvirukti IV, 18, S.
 prâk II, 1; III, 1; 2.
 prâṇin II, 7; — âkhyâ II, 22.
 pha III, 12, V.
 phala. — anta III, 12, S.
 phish I, 1.
 bahu. — aç II, 19, V. — ash II, 19, S.
 brâhmana. — nâmadheya IV, 2.
 bhakshya IV, 9, S.
 bhâshâ I, 16.
 m. mâdi III, 4. a-mâdi I, 6.
 makara III, 2; 8.
 manushya IV, 8.
 martya IV, 8, V.
 mahisha II, 17. mahishî III, 19.
 muñjakeça IV, 4.
 mṛiga. amṛigâkhyâ I, 11.
 mṛishṭa I, 15, V.
 ya. — anta III, 13. — pûrva I, 5.
 yathâ IV, 17.
 yamanvâ II, 18.
 yuta. — anta III, 7.
 r. (rantâ saṅkhyâ) II, 5. a-râdi III, 3.
 râjan. — viçesha II, 18, S. — çabda II, 18, V.
 râjanya IV, 8.
 la III, 12, V. — anta II, 25, V.
 asamyuktalânta II, 25, S.
 laghu II, 19; 21, S.; III, 14.
 — pûrva II, 21, V.
 lup. — anta II, 16, S.
 v. a-vâdi III, 3.
 vaka I, 14.
 vatsara. — anta I, 7.
 van. — anta II, 9.
 vayas I, 23.
 varûḍha III, 8.
 varjam. abhi — IV, 13. upotta-
 ma — IV, 3.
 varṇa II, 10; 20, S. u — II, 8, S.
 — nâman II, 20, V.
 valîvarda III, 15.
 vaçâ I, 14.
 vasta IV, 9, V.
 vâ I, 9; 12; 16; 24; II, 25; III, 8;
 10, V.; 11, S.; 16, V.; 17.

- vâva. — âdi IV, 15.
 vitastâ III, 8.
 vilva I, 24; IV, 9.
 viçesha. parvata — II, 17, S.
 râja — II, 18, S. vriksha — II,
 17, S.
 vishaya. âp — I, 20. nap — II, 3.
 strî — I, 5; II, 2; 20.
 vîrya IV, 9.
 vriksha II, 17, V. — viçesha II,
 17; S.
 vridhha II, 23.
 vyalkaça IV, 7.
 vyâghra II, 17.
 ç. — âdi III, 5. a-çâdi I, 6.
 çakaṭi II, 1; IV, I. çakaṭi IV, 1.
 çakuni II, 21.
 çat. — anta I, 7.
 çabda. janapada — II, 24. râja —
 II, 18, V.
 çarâva III, 18.
 çarîra III, 18.
 çâka III, 5.
 çikya IV, 8.
 çit II, 6, S.
 çicumâra III, 15.
 çukla I, 13.
 çesha IV, 19, S.
 çaivâla III, 18.
 çyâmâka III, 18.
- sha. — anta II, 23.
 samyukta. asamyuktalânta II,
 25, S.
 samyoga. asamyogapûrva II, 25, V.
 saṅkhyâ II, 5.
 sama IV, 10.
 sarva IV, 19, S.
 savi. — pûrva II, 8, V.
 sâgara. — artha I, 2.
 sâṅkâçya III, 16.
 sâdhu I, 8.
 sinha II, 17.
 siṭ II, 6, V.
 sima IV, 10; 11.
 sugandhitejana III, 11.
 strî. — vishaya I, 5; II, 2; 20.
 astriyâm I, 3.
 sthâlîpâka IV, 4.
 sphig. — anta II, 16, V.
 svar IV, 6.
 svarita I, 24; IV, 6.
 svâṅga II, 6; III, 3. — âkhyâ I, 9.
 svâmin. — âkhyâ I, 18.
 hay. — âdi II, 25; III, 17.
 harikeça IV, 5.
 hiranya III, 18.
 hishṭha. — anta I, 7.
 hridaya III, 18.
 hrasva II, 11, S. — anta II, 2;
 11; 11, V.

Corrigenda.

p. 24. Z. 15. lies चेघा.

p. 29. Z. 18. lies नून.

p. 12. Z. 1. v. u. lies साङ्काशः.

Serial

Subject

Alm.